

İRTAD

İRAN VE TURAN TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

*THE JOURNAL OF IRAN AND
TURAN HISTORICAL RESEARCH*

Yıl 3 /Sayı 5

Aralık 2020

Her hakkı mahfuzdur. Ancak Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Yazıların içeriğinden Yazarlar sorumludur.

İRAN VE TURAN TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

(Yıl 3/ Sayı 5/ Aralık/2020)

Uluslararası hakemli bir dergidir. Aralık ve Haziran sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.gov.tr/İrtad adresinden erişilebilir.

**THE JOURNAL OF IRAN AND TURAN
HISTORICAL RESEARCH**
(Vol 3/ No.5 Aralık 2020)

Is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as December and June issues. The electronic version of the journal can be read at dergipark.gov.tr/İrtad.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner
Mehmet DAĞLAR

Editörler/ Editors
Mehmet DAĞLAR-Cihan ORUÇ

Editör Yardımcıları / Vice Editors
Emre KESER- Hami DEMİR

Redaktör: Alperen Köse

Kapak Tasarımı: Vedat Osman Korkut

ISSN 2667-4971

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER /IRTAD IS
INDEXED IN

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Osmangazi Özgüdenli

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Doç. Dr. M. Bilal Çelik

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Şefaattin Deniz

Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Ömer Subaşı,

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Serkan Acar

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Gülay Karadağ Çınar

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Şenay Yanar

Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Tuba Tombuloğlu

Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Dr. Hasan Asadi

Mohaghegh Erdebili Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Cihan Oruç

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

Yeditepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tufan Gündüz

Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu

Prof. Dr. Mehmet Alpargu

Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Resul Caferiyan

Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ali İpek

İğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Nuri Yavuz

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Hüseyin Güneş

Bartın Üniversitesi

Dr. Abbas Ahmedvend

BeheŐti Üniversitesi İslam Tarihi Bölümü

Dr. Muhammed Kazım Rahmeti

İran İslam Ansiklopedisi Kurumu Araştırmacı

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü

Dr. Öğrt. Üyesi Selim Serkan Ükten

Aksaray üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü

SAYI HAKEMLERİ

Doç. Dr. Seda YILMAZ VURGUN

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Gülay KARADAĞ ÇINAR

Afyonkarahisar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Bayram Arif KÖSE

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. SITKI ULUERLER

Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Ömer SUBAŞI

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Ali TORAMAN

Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Selim Serkan ÜKTEN

Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü

Dr. SERKAN ÖZER

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Cihan Oruç

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Abdullah Sami Tekin

Milli Savunma Bakanlığı

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ORHAN YAZICI	OSMANLI-RUS SAVAŞINDA (1877-1878) SULTAN II. AB- DÜLHAMİD'İN İTTİFAK ARA- YIŞLARI VE AFGANİS- TAN'DAKİ AKİSLERİ	s. 1-13
ALİ AHMETBEYOĞLU	10. ASRA KADAR AFGANİS- TAN'DA TÜRK VARLIĞI	s. 14-23
DERYA COŞKUN	ŞARKIN KUTSAL ŞEHİRİ KU- DÜS'ÜN SELÂHADDİN EYYÜBÎ TARAFINDAN İSLAM TOPRAKLARINA KATILMASI	s.24-36
FİLİZ TEKER	İRAN, ANİRAN VE İRANŞEHR KAVRAMLARI ÜZERİNE	s.37-55
KAAN AKAR	NİKOLAY VLADİMİROVIÇ HANİKOV'A GÖRE BUHARA HANLIĞI'NDAKİ MEMURLAR VE SOSYAL SINIFLAR	s.56-80

**OSMANLI-RUS SAVAŞINDA (1877-1878) SULTAN II.
ABDÜLHAMİD'İN İTTİFAK ARAYIŞLARI VE AFGANİSTAN'DAKİ
AKİSLERİ
ORHAN YAZICI***

Öz: Osmanlı-Rus Savaşı sırasında (1877-1878) Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid, Müslümanların halifesi olarak cihat ilan etmişti. Bundan maksadı, Ruslara karşı İslâm âlemini harekete geçirerek büyük bir ittifak oluşturmaktı. Bu ittifak arayışında önemli girişimlerinden birisi de Afganistan Emiri Şir Ali Han'a göndermiş olduğu Şirvanîzade Ahmed Hulûsi Efendi başkanlığındaki elçilik heyetinin faaliyetleridir. İslâm halifesinin Rusya'ya karşı cihat ilan etmesi ve bir elçilik heyetinin Kâbil'i ziyareti, o günlerde İngiltere ve Rusya arasında tam anlamıyla kısıpaca alınmış vaziyetteki Afganistan'da akis uyandırmıştır. Şirvanîzade'nin Afganistan'daki faaliyetlerinin tesirleri ve Emir Şir Ali Han'ın tereddütleri tebliğimizin muhtevasını oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Afganistan, Şir Ali Han, Şirvanîzade Ahmed Hulûsi Efendi.

**IN THE OTTOMAN-RUSSIAN WAR (1877-1878)
SULTAN ABDULHAMID II QUEST FOR THE ALLIANCE AND ITS
REFLEXIONS IN AFGHANISTAN**

Abstract: Ottoman Sultan Abdulhamid II declared jihad as the caliph of the Muslims during the Ottoman-Russian War (1877-1878). The purpose of him was to build a great alliance by mobilizing the Islamic world against the Russians. In search for this alliance, one of the significant initiatives of him was the activities of the embassy mission, who had been sent to Amir of Afghanistan Sher Ali Khan, headed by Şirvanîzade Ahmed Hulûsi Efendi. The declaration of the jihad against the Russians by the Islamic caliph and the visit of an embassy mission to Kabul reverberated in Afghanistan which had

---

* Bu makale, 22-24 Ekim 2018 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen "Vefatının 100. Yılında Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Uluslararası Kongresi"nde sunulan tebliğimizin genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Kampüs/Malatya. e-mail: orhan.yazici@inonu.edu.tr

been enclosed completely between the United Kingdom and Russia in those days. The effects of the activities of Şirvanîzade in Afghanistan and the hesitations of Amir Sher Ali Khan will form the content of our notification.

Key words: Sultan Abdulhamid II, Afghanistan, Sher Ali Khan, Ottoman-Russian War, Şirvanîzade Ahmed Hulûsi Efendi.

Giriş

31 Ağustos 1876'da Osmanlı tahtına çıkan II. Abdülhamid, henüz saltanatının ilk yılında Balkanlarda yaşanan olaylar sebebiyle Avrupalı devletlerin ciddi baskısıyla karşılaşmıştı. Çok kısa bir süre sonra da tarihe 93 Harbi olarak geçen Osmanlı-Rus savaşı patlak verdi.¹ Sultan II. Abdülhamid başlangıçta Ruslar ile savaşa karşıydı. Ancak Osmanlı devlet adamlarında ve aydınlarında muhtemel bir Osmanlı-Rus savaşında bütün Müslümanların Rusya'ya karşı harekete geçeceğine dair genel bir kanaat oluşmuştu. Başta Mithat Paşa olmak üzere önemli devlet adamları savaş taraftarları arasındaydı.² Ayrıca dönemin gazetelerinde Osmanlı ordusunun bir milyona yakın bir kuvvete sahip olduğu, Kaşgar Hanı'nın, Mısır Hidivi'nin, Tunus Beyi'nin de asker göndereceği, hatta Hindistan ve Çin'den bile gönüllülerin geleceği, Macarların ve Lehlerin Rusya'ya karşı yürüyeceği, Fransa ve İngiltere'nin de Kırım Savaşı'nda olduğu gibi Osmanlı'ya yardım edeceğine dair haberler çıkmaktaydı.³ Bu haberler kamuoyunu Osmanlı ordusunun Rusya karşısında muzaffer olacağına ikna etmişti. Öte yandan Rusya ile yapılacak bir savaşa karşı çıkan devlet adamları da mevcuttu. Özellikle Balkan harplerinde yer alan ve Rus ordusu hakkında bilgi sahibi olan komutanlar Rusya ile yapılacak bir

---

¹ Prens Gorçakov, 19 Nisan 1877 tarihinde Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı harp ilan ettiğini bir beyanname ile Avrupalı devletlere bildirmişti. Bu beyanname savaşı sebebi olarak 1- Osmanlı Devleti'nin Hıristiyanların durumunu düzeltmek için Avrupalı devletlerin nasihatlerine uymaması, 2- Balkanlarda süregelen kargaşanın Rusya'nın menfaatlerini sarsması gösterilmişti. Bkz. E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara 1988, s.40 vd.

² Mithat Paşa'dan başka siyasette önemli rolü bulunan Namık, Saffet ve Ethem Paşalar da savaştan yana tavır almışlardı. Bkz. E.Z. Karal, a.g.e.VIII, s.42.

³ D.E. Lee, "A Turkish Mission to Afghanistan 1877", *The Journal of Modern History XIII/3*, (1941), s.336.

savaşın intihar anlamına geleceğini söylemişlerdi.⁴ Onların bütün bu itirazlarına rağmen Sultan II. Abdülhamid, harp taraftarlarına iltihak etmişti.⁵

Savaşın başlamasını müteakip, uzunca bir süreden beri yürütülen denge siyaseti gereğince bir yandan İngiltere ile temasa geçen Sultan II. Abdülhamid, öte yandan İslâm coğrafyasına yöneldi. Bu hususta başta Kafkasya olmak üzere Hindistan, Afganistan ve Türkistan Müslümanlarını Rusya'ya karşı harekete geçirmek için bir takım teşebbüslerde bulundu. Bu teşebbüslerinden birisi de Afganistan'a gönderilen elçilik heyetinin faaliyetleridir.

Osmanlı Devleti tarafından bir elçilik heyetinin Afganistan'a gönderilme düşüncesinin altında yatan en önemli sebeplerden birisi Bombay sefiri Hüseyin Efendi'nin 30 Ocak 1877'de Sultan II. Abdülhamid'e sunmuş olduğu rapordu. "*Afganistan ve civar İslâm hükümetlerinin hazırlıkları*" başlıklı bu raporda Osmanlı Devleti'ne olan teveccühün had safhada olduğu bildiriliyordu. Bölgede Osmanlı Devleti'ne gösterilen teveccühten oldukça memnun kalan II. Abdülhamid, 7 Şubat 1877'de bu raporun İstanbul gazetelerinde yayınlanmasını emretmişti.⁶ Osmanlı-Rus savaşının başlamasının hemen akabinde Sultan II. Abdülhamid Ruslara karşı yeni müttefikler bulmak ümidiyle bir elçilik heyetini, Afganistan Emiri Şir Ali Han nezdine gönderdi.⁷

Bu elçilik heyetinin başkanlığına Sadrazam Mehmed Rüştü Paşa'nın kardeşi Şirvanîzade Esseyid Ahmed Hulûsi Efendi tayin edilmişti. Heyette Sır-kâtibi Ahmed Bahaî Efendi, Şirvanlı Ahmed Hamdi Efendi ve İstanbul'da ikamet eden Lâl Şah adındaki bir Afgan tercüman yer almıştı. 12 Haziran 1877 tarihinde İstanbul'dan ayrılan Osmanlı elçilik heyeti, Mısır üzerinden Süveyş kanalı yoluyla Hindistan'a hareket etmiş,⁸ 11 Ağustos 1877'de Bombay limanında kendilerini bekleyen Müslümanlar tarafından büyük tezahüratlarla karşılanmıştı.⁹ Buradan Peşaver üzerinden Afganistan'a gitmek üzere yola

⁴ Serdar Abdülkerim Paşa, Ahmed Muhtar Paşa ve Ali Rıza Paşa gibi cephelerde Sırlara, Karadağlılara ve Ruslara karşı savaşmış olan komutanlar böyle bir savaşın felaketle sonuçlanacağını saraya bildirmişlerdi. Bkz. E. Z. Karal, a.g.e.VIII, s.42.

⁵ E.Z. Karal, a.g.e., s.41 vd.

⁶ C. Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1992, s. 117.

⁷ Şirvanîzade Ahmed Hulûsi Efendi'nin Afganistan elçiliğine dair bkz. *BOA, İ.H.R..276/16873 (13 Rebiü'l-ahir 1295)*.

⁸ S. T. Wasti, "The 1877 Ottoman Mission to Afghanistan", *Middle Eastern Studies*, XXX/4, (October 1994), s. 957.

⁹ Şirvanlı Ahmed Hamdi Efendi, *Seyahatname; Hindistan, Svat ve Afganistan*, (Yay. Haz. F.R. Hürmen), İstanbul 1995, s.14 vd; Şirvanîzade Ahmed Hulûsi Efendi'nin Bombay'a ulaştığı ve burada ahalinin Halife'ye ve elçilik heyetine göstermiş oldukları tazim ve dualarla

çıkan elçilik heyeti, Ağustos ayının sonlarında Celalabad'a ulaştı.¹⁰ Burada bir müddet bekletilen heyet, gerekli tahkikatlardan sonra Kâbil'e hareket etti. 8 Eylül 1877 tarihinde Kâbil'e ulaşan Osmanlı elçilik heyeti, on beş gün bekletildikten sonra Emir Şir Ali Han tarafından huzura kabul edildi.¹¹

Osmanlı elçilik heyetinde yer alan Sır-kâtibi Ahmed Bahaî Efendi tarafından tutulan rapora göre Emir Şir Ali Han, Osmanlı elçilik heyetini büyük bir hoşnutluk ve iltifatla karşılamıştı.¹² Şirvanîzade Ahmed Hulûsi Efendi, kabul töreninde İslâm'ın halifesi Sultan II. Abdülhamid Han'ın başta name-i hümayunu¹³ olmak üzere gönderdiği nişan ve hediyeleri takdim ettikten sonra elçilik heyetinin geliş amacını şu şekilde ifade etmişti:

“Padişahımız efendimiz halife olmak sıfatıyla bütün Müslümanların sığınağı ve başı olarak İslâm devletleri arasında bir yardımlaşma ve birlik kurmak amacındadır. İslâm dininin düşmanı olan Rusya, şimdiye kadar Müslümanlara zulüm etmiş, şimdi de Afganistan sınırlarına ulaşmıştır. Dolayısıyla hedefi Afganistan'dır. Afganistan'ın menfaati gereğince Osmanlı Devleti'nin dost ve müttefiki olan İngiltere devleti ile eskiden olduğu gibi dostça münasebetlerde bulunması arzu edilmektedir. Rusya'nın Osmanlı Devleti ile halen harpte bulunduğu şu sırada bu taraflarda kuvveti az olduğundan bunu fırsat bilerek Afganistan kuvvetlerinin hemen Buhara ve Hive'nin kurtarılması için harekete geçmesi halinde buna Buhara halkı ve Türkmen kabileleri de yardımda bulunacaktır.”¹⁴

---

ilgili gönderilen rapor ile ilgili bkz. *BOA, İ.D.H..1295/101791*; Ayrıca İngilizlerin Bombay'da Osmanlı elçilik heyetine gösterilen büyük ilgiden rahatsız oldukları konusunda İstanbul'a gönderilen telgraf için bkz. *BOA, Y. A..HUS. 159/14*.

¹⁰ Faiz Ahmed, “Istanbul and Kabul in Courtly Contact: The Question of Exchange between the Ottoman Empire and Afghanistan in the Late Nineteenth Century”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies, XLV (2015)*, s.274.

¹¹ Ahmed Bahaî Efendi'nin raporuna göre bu süre zarfında elçilik heyeti, halk ile görüştürülmeyip, haklarında tafsilatlı bir şekilde tahkikat yapılmıştı. Bkz. M.C. Baysun, “Şirvanîzade Ahmed Hulûsi Efendi'nin Afganistan Elçiliğine Aid Vesikalar”, *Tarih Dergisi, (1953), IV/7*, s.153; Faiz Ahmed, a.g.m., s.276.

¹² M.C. Baysun, a.g.m., s.153 vd.

¹³ Sultan II. Abdülhamid Han'ın Name-i Hümayun'u ile ilgili bkz. *BOA, H.S.D..C.B. nu: 4/38*. Ayrıca bkz. M. C. Baysun, a.g.m., s.157 vd.

¹⁴ M.C. Baysun, a.g.m., s.153 vd.

Aynı rapora göre; İslâm halifesinin kendisine “*ittifak ve ittihad-ı İslâm*” adına sefir göndermesinden oldukça memnuniyet duyduğunu söyleyen Emir Şir Ali Han, Afganistan ahalisinin hemen tamamının Sünnî mezhebinden olduğunu, bu yüzden Devlet-i Alîyye'nin duacısı ve kendi hükümetinin dahi Devlet-i Alîyye'nin bir parça müstemlekesi sayılacağını söylemişti. Ancak İngilizlerle dostluk bahsinde Osmanlı Devleti ile aynı fikirde olmadığını, İngiltere devletinin büyük bir hilekâr olduğunu,¹⁵ daima suret-i haktan görünüp kendilerini mahvetmek derecesine kadar gittiğini, hatta bu defa Kandahar hududuna on saat mesafedeki Afganistan toprağı olan Kuvat (Kuetta)'ı işgal ettiğini belirtmişti. Rusya'nın dahi maksadının Hindistan'a inmek olduğunu ve bu hususta Hokand ve Buhara Emirliklerini işgal ettiğini, kendisinin Buhara Emirliği'nin başına gelenleri önceden görüp bu hususta Buhara Emiri'ne dostane ihtarda bulunduğunu ve ittifak için çok gayret sarf ettiğini eklemişti. Dolayısıyla Afganistan'ın Rusya ve İngiltere gibi iki hilekâr arasında kaldığını, Buhara ahalisinin de tamamen mürde-dil olduğunu, öyle dışarıdan alacakları destekle uyanamayacaklarını vurgulamıştı.¹⁶

Ahmed Hulusî Efendi, Şir Ali Han'ın bu menfi cevabı üzerine Afganistan ile İngiltere arasında eski münasebetlerin devamı için şayet bir Afgan elçisini İstanbul'a gönderirlerse orada Bâb-ı 'alî hükümeti olarak üzerlerine düşecek vazifeyi yapacaklarını söylemişti. Şir Ali Han ise cevaben bir sefir gönderilmesi halinde İngilizlerin bunu fırsat bilip işi sürüncemede bırakacağını, o yüzden böyle bir işe girişmeyeceğini bildirmişti. Ancak Osmanlı Devleti'nin sefir göndermesi lütfuna karşılık olarak bir sefir gönderebileceğini beyan etmiş, ayrıca şayet Osmanlı Devleti müttefiki bulunan İngiltere'yi Afgan mülkü olan Kuetta'dan çekilmeye ikna ederse o zaman İngilizlerle aralarında bir mesele kalmayacağını da ilave etmişti.¹⁷

Görüldüğü üzere elçilik heyetinin Emir Şir Ali Han'dan doğrudan iki talebi olmuştu. Bunlardan ilki “himaye-i cem'iyet-i islâmiyye” adına din-i mübinin ve İslâm'ın en büyük düşmanı bulunan Rusların Türkistan taraflarında ehl-i imana karşı giriştikleri gaddarca muameleyi engellemek

¹⁵ 19 Şevval 1294/27 Ekim 1877 tarihinde Elçilik heyeti tarafından Bâb-ı 'alî'ye çekilmiş olan telgrafta; Emir Şir Ali Han'ın kendilerine ayrı ayrı hoş geldiniz dediği, Hadimü'l-harameyn olan Padişah hazretleri tarafından iletilen iltifata memnun olduğu bildirildikten sonra, Avrupa devletlerinin hilekârlıklarından bahsedildiği sırada “*tilki İngiltereli ne yoldadır*” diyerek İngiltere'ye tavır olduğu bildirilmiştir. Bkz. M.C. Baysun, a.g.m., 156 vd.

¹⁶ M.C. Baysun, a.g.m., s.154 vd.

¹⁷ M.C. Baysun, a.g.m., s.155 vd; L. Dames, “Efganistan”, *İ.A.IV*, s.165.

üzere Afgan hükümetiyle bir ittifak zemini bulmaktı. İkincisi ise Rusya tehdidini öne sürerek bir süreden beri soğuyan İngiliz-Afgan ilişkilerini yeniden canlandırmak için arabuluculuk yapmaktı.¹⁸

Şir Ali Han'ın "ittihad-ı İslâm" gayesi ve iddiasıyla gelen Osmanlı elçilik heyetine verdiği cevaplarda öncelikle kendisinin İslâm'ın halifesi olan Osmanlı Sultanı'nın hizmetkârı olduğunu, ülkesinin de Osmanlı Devleti'ne tâbi olduğunu açıkça ifade etmiştir. Ancak Rusya'ya karşı herhangi bir savaşın içerisine giremeyeceklerini, Afganistan'ın jeopolitik konumu sebebiyle içinde bulunduğu nazik durumdan dolayı reddetmiştir. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin kendisine İngiltere ile dostluk kurmasını tavsiye etmesini de İngilizlerin bölgedeki siyasetini en iyi bilenlerden biri olduğunu vurgulayarak geri çevirmiştir.¹⁹

Ahmed Bahaî Efendi'nin raporundan da anlaşılacağı üzere Şirvanîzade Ahmed Hulûsi Efendi riyasetindeki Osmanlı elçilik heyetinin Afgan Emiri Şir Ali Han nezdindeki teşebbüsü istenilen sonucu ortaya çıkarmamış, aksine başarısız sayılabilecek bir girişim olarak tarihteki yerini almıştır.²⁰ Sultan II. Abdülhamid devri Pan-İslamizm siyasetinin ilk teşebbüslerinden sayılan bu elçilik heyetinin faaliyetinin başarısız olmasında iki önemli sebep öne çıkmaktadır.

Birincisi Bâb-ı 'alî hükümetinin XIX. yüzyılın başlarından itibaren Türkistan, Afganistan ve Hindistan'da neler yaşandığı, hangi dengelerin olduğuna dair çok da bilgi sahibi olmadığı açıkça görülmektedir. Afgan Emiri'ni Rusya'ya karşı savaşmaya, İngiltere ile de dost ve müttefik olmaya davet eden Osmanlı hükümetinin bölgede yaşanan hadiselerden oldukça uzak olduğu, herhangi bir istihbarat faaliyetinin olmadığı, bölge hükümetleriyle doğrudan ya da dolaylı olarak temas etmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca Bâb-ı 'alî hükümeti, kendilerinin uzunca bir zamandır Avrupalı devletler nezdinde uygulamakta olduğu muvazene/denge politikasına karşılık, Afganistan gibi temas ettiği ülkelerin de bir denge politikasının olabileceğini düşünmemiştir. Oysa Afganistan, XIX. yüzyılın başında beri İngiltere ve Rusya arasında tampon devlet statüsüne alınmış, Afganistan'da iktidarda olan Emirler, bu

¹⁸ M. Saray, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul 1997, s.107.

¹⁹ A. Özcan, "II. Abdülhamid Döneminde Afganistan İle İlişkiler ve İngiltere", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, (Yay.Haz. A. Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2002, s.92 vd.

²⁰ A. Özcan, *Pan-İslamizm; Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere*, İstanbul 1992, s.115 vd.

bilinçle devrin her iki emperyalist devletinin de gazabını çekmemeye, bir taraftan sıkıştırıldığında diğeriyle diplomatik münasebetleri canlı tutmaya özen göstermek durumunda kalmışlardır.

İkincisi ise bir elçilik heyetinin Afganistan'a gönderilmesi konusunda Bâb-ı 'alî hükümetini bu yola sevk eden iradenin arkasında İngilizlerin olduğuna dair güçlü emarelerin olmasıdır. Bir süreden beri kötü giden İngiliz-Afgan ilişkilerini düzeltmek için Osmanlı Devleti'nin nüfuzundan istifade etmek isteyen İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Layard, bu fikrin kendisine ait olduğunu bildirmiştir.²¹ Öte yandan Sultan II. Abdülhamid'in, bir elçilik heyetinin Kâbil'e gönderilmesi hususunda İngilizlerin bir itirazının olup olmadığını resmen Layard'dan sorduğu da bilinmektedir.²² Buradan da Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'in ve Osmanlı hükümetinin XIX. yüzyılın başından beri devam eden İngiliz-Afgan ilişkilerinden çok da haberdar olmadığı anlaşılmaktadır.²³ Oysa elçilik heyetinin gönderilmesi fikri canlandırıldığı andan itibaren İngilizlerin İstanbul'daki elçisi Layard ile Hindistan genel valisi Lytton arasında yapılan yazışmalardan anlaşılacağı üzere İngilizler, Afganistan ile bozulan ilişkilerini tamir etmek için halifelik gibi dinî bir müesseseyi kullanmaktan çekinmemişlerdi.²⁴

Ancak görülen odur ki Şir Ali Han hükümeti, gelen elçilik heyetinin İngilizlerle ilişki içerisinde olduğunun farkındadır. Çünkü Hindistan'da İngiliz hükümetinden habersiz veya onların desteğini almadan bir elçilik heyeti değil, bir şahsın bile kolayca Afganistan sınıırına ulaşması pek mümkün değildir. Oysa Osmanlı elçilik heyeti Bombay'a ayak bastığı andan itibaren İngilizlerin

---

²¹ Layard, Lytton'a yazmış olduğu mektubunda; "Türk hükümeti Rusya'ya karşı ve İslâm'ı savunmak için bir çeşit Müslüman işbirliği ya da devletler birliği kurmaya çalışıyor. Orta Asya'ya bu amaçla temsilciler göndermek için heveslidir. Sultan (II. Abdülhamid) bu konu ile bizzat kendisi ilgilenmekte ve bu konu ile alakalı benimle konuştu. Telgraf ile ne konudan bahsedildiğini öğrendiniz. Sultan Rusya'nın sonunda Afganistan'a yerleşeceğini ve Orta Asya'daki durumun daha da ümitsiz olacağından İngiltere ile Afganistan arasında samimi bir dostluk kurulmasına yardımcı olma konusunda oldukça istekli olduğunu dile getirmektedir. Sultan bunu öyle derinden hissetmektedir ki Şeyhü'l-İslâm'dan İngiltere karşıtı ve Rusya lehine yardım edenleri dinden çıkmış olarak ilan etmesi için fetva vermesini istemektedir. Sultan'a halife olarak halen etkili olduğu Müslüman devletler ve Orta Asya'daki Müslüman nüfuslar konusunda her istediğimizi yapabileceğimizi düşünmekteyim." diyerek Abdülhamid üzerinde etkili olduğunu vurgulamaktadır. Bkz. D. E. Lee, a.g.m., s.341.

²² A. Özcan, a.g.e., s.116.

²³ M. Saray, a.g.e., s.106.

²⁴ Bu yazışmalar için bkz. A. Özcan, a.g.e., s.116 vd.

görevlendirdiği subay ve tercümanların yardımlarıyla Afganistan sınırına kadar kolaylıkla ulaşmıştı.²⁵ O sebeple Celalabad'a ulaşan elçilik heyetiyle ilgili Afgan yöneticilerde pek çok soru oluşmuştu. Elçilik heyeti Hindistan sınırını terk ettiği andan itibaren pek çok noktada sorgulanmış, bu hususta istihbarat toplanmış, heyetteki bazı şahısların Afganistan sınırından geçmesine izin verilmemiş ve en nihayetinde Kâbil'e ulaşan heyet, Kâbil ahalisinden izole edilmiş bir şekilde on beş gün bekletildikten sonra Emir tarafından huzura kabul edilmişti.²⁶

Elçilik heyetinin Kâbil'de kimse ile görüştürülmeden on beş gün bekletilmesi ve bu sırada hükümet ile halkın bir İngiliz desisesidir diyerek kuşkuvarını dile getirmesi, Afganların İngilizlere ve onlarla ittifak edenlere bakış açısını ortaya koymaktadır.²⁷ 1838-1842 yılları arasında yaşanan İngiliz işgali sebebiyle -ki bu dönemde yüz binden fazla evladını yitirmiş ve ülkesi harbeye dönmüş bir toplumun hatıralarının halen diri olduğu Afganistan'da bu tepkilerin olması gayet tabiidir.²⁸ Ayrıca 1855 ve 1857 yıllarında Afganistan ile İngiliz hükümeti arasında imzalanan dostluk antlaşmaları ile de önemli miktardaki toprağını İngilizlere terk etmiş ve deniz ile ilişkisi kesilerek dağlık ve çöllük bir alana hapsedilmiş Afganistan hükümetinin İngilizlerden gelen dostluk eline pek fazla itimat etmemesi rahatlıkla anlaşılabilir bir konudur. Üstelik çok yakın bir tarihte 1876 yılında İngilizlerin Kandahar'a giden yol üzerinde önemli bir Afgan şehri olan Kuetta'yı işgal etmiş olması, Şir Ali Han'ın ve Afgan ahalisinin onlara olan güvenini tamamen ortadan kaldırmıştır.²⁹

Osmanlı heyetinin eli boş bir şekilde Kâbil'den ayrılmasından hemen sonra yaşanan olaylar, Şir Ali Han'ın temkinli davranmasının sebeplerini ortaya koymaktadır. Çünkü bu olaydan sonra Rusya derhal harekete geçerek General Stolietoff başkanlığındaki bir elçilik heyetini Kâbil'e göndermiş ve Şir Ali Han ile işbirliği yapmayı teklif etmiştir. Bu haber Hindistan'daki İngiliz yönetiminde infial uyandırmış, Lord Lytton, Afganistan'ın Rusya'nın nüfuzu altına gireceği endişesiyle derhal bir elçilik heyetini Kâbil'e göndermek

²⁵ Şirvanlı Ahmed Hamdi Efendi, a.g.e., s.137

²⁶ M.C. Baysun, a.g.m., s.152 vd.

²⁷ Y.H. Bayur, Hindistan Tarihi III, Ankara 1987, s.441.

²⁸ Bu savaşın sonuçları ile ilgili bkz. O. Yazıcı, "Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, (Yay. Haz. A. Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2002, s.80-82.

²⁹ Şir Ali Han ile İngiliz hükümeti arasındaki problemler ile ilgili geniş bilgi için bkz. O. Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu 1834-1922*, Malatya 2011, s.79 vd.

istediğini Şir Ali Han'a bildirmiş, ancak müspet bir cevap alamamıştır. Bu olay üzerine İngiliz hükümeti yürürlüğe koydukları "*İleri Politika (Forward Policy)*" gereği harekete geçerek Afganistan'ı bir kez daha işgal etmiştir.³⁰ Osmanlı elçilik heyetinin İstanbul'a dönüşünden çok kısa bir süre sonra gerçekleşen ikinci İngiliz işgali, Şir Ali Han ve Afgan halkının İngilizlere olan itimatsızlığını haklı çıkarmıştır.

Kâbil'i ziyaret eden Osmanlı elçilik heyeti ile ilgili bütün bilinenler Osmanlı arşivinde yer alan belgeler ile Ahmed Bahaî Efendi'nin raporunda yer alan bilgilerdir. Afgan kaynaklarında ise Osmanlı elçilik heyetinin Kâbil ziyareti ve burada uyandırdığı tesir hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Afganistan Millî Arşivi Amanullah Han zamanında kurulduğu için Afgan Devleti'nin eski kayıtları muntazam bir şekilde tutulmamış, olanlar ise tasnif edilememiştir. Dolayısıyla tam anlamıyla bir arşiv kataloğunun mevcut olmaması resmî açıdan elçilik heyetiyle ilgili bilgi edinmeyi imkânsız hale getirmektedir. Ancak Afganistan Millî Arşivi'nde yer alan el yazması eserler ve dönemin önemli olayları ile ilgili belgelerin tutulduğu iki defter tarafımızdan taranmış olup Osmanlı elçilik heyetiyle ilgili bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Osmanlı elçilik heyetinin Afganistan'a geldiği dönemde Afganistan'da süreli yayın olarak sadece *Şemsü'n-nahâr-ı Kâbil* adlı bir gazete yayımlanmaktaydı.³¹ Ancak 1873 tarihine ait ilk üç nüshası hariç bu gazetenin koleksiyonuna ulaşmak da mümkün olmamıştır. O sebeple Osmanlı elçilik heyetiyle ilgili kamuoyunun tepkilerini öğrenemiyoruz.³²

---

³⁰ İngiltere'de 1876 yılında kurulan Disraeli hükümetinin ilk icraatlarından birisi de Hindistan işlerinde politika değişikliğine gitmek olmuştu. Forward Policy denilen belge ile Lord Lytton Hindistan valiliğine tayin edilmiş ve bu tarihten itibaren İngilizler bölgede daha tehditkâr bir yönetimi benimsemişlerdi. Bkz. J.C. Griffiths, *Afghanistan*, New York 1967, s. 22 vd.

³¹ Afganistan'ın ilk süreli gazetesi olan *Şemsü'n-nahâr (Öğlen Güneşi)* 1867 yılında Emir Muhammed Azam Han'ın kısa süren iktidarı döneminde Cemaleddin Afgani'nin girişimleriyle yayın hayatına başlamış, ancak ülkedeki iç savaş sebebiyle yayına son verilmişti. Şir Ali Han'ın ikinci hâkimiyeti döneminde 1873 yılında yayın hayatına *Şemsü'n-nahâr-ı Kâbil* adıyla devam eden gazete önce haftalık sonra da günlük olarak 1877 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştü, İngilizlerin Afganistan'ı ikinci kez işgaliyle de kapatılmıştır. Bkz. Sarfraz Khan, Noor ul Amin, "The Contribution of Indian Muslims in Developing Print Media and Spreading Enlightenment in Afghanistan (1870-1930)", *Central Asia 75 (Winter 2014)*, s.107-129.

³² *Şemsü'n-nahâr-ı Kâbil* gazetesinin 7 Zilhicce 1290, 15 Zilhicce 1290 ve 15 Şevval 1290 tarihli nüshaları dışındaki sayılarına ulaşmak mümkün olmamıştır.

Dönemin Afgan kaynaklarında ise Osmanlı elçilik heyetiyle ilgili oldukça sınırlı bilgi verilmiştir. Bu konuda en geniş bilgiye dönemin önemli kaynaklardan biri olan Molla Feyz Muhammed Han Hazara'nın kronik eseri *Siracü't-tevarih*'te rastlıyoruz. Hicri 1294 olaylarını nakleden Feyz Muhammed Han, elçilik heyetinin Şir Ali Han'ı ziyaretiyle ilgili şu bilgileri vermektedir:

*“Bu sırada İngiliz devletinin tahrikiyle Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'den Sultan-ı muazzam Abdülhamid Han tarafından gönderilen bir elçilik heyeti, nâme ve hediyelerle Kâbil'e ulaşmıştır. Büyük şeref ile karşılanan heyet, Afganistan ve İngiliz devletlerinin işbirliği ve dostluğunu tavsiye etmiş, Rus devletinin Afganistan devletine olan zararlarını ve kusurlarını birer birer saymıştır. Britanya devletinin dostluğundan yüz çevrilmemesini, Rus devletinin düşmanca aldatmalarına ise izin verilmemesini istemiştir. Daha sonra Konstantiniye'ye dönmesine izin verilmiştir.”*³³

Görüldüğü üzere elçilik heyetinin ziyaretini oldukça kısa bir şekilde veren Feyz Muhammed Han, ziyaretin amacını Afgan hükümetinin İngiltere'nin dostluğuna önem vermesini, Rusya'dan ise uzak durmasını telkin ettiğini söylemektedir.

Yukarıdaki bilgi dışında Afganistan tarihiyle ilgili telif eserlerde Osmanlı elçilik heyeti hakkındaki bilgiler neredeyse yok denecek kadar azdır. Bu konuda sadece Mir Gulam Muhammed Gubar, *Afganistan der Mesir-i Tarih* adlı eserinde Osmanlı elçilik heyetinin gelişi ve faaliyetleri hakkında çok kısa bir bilgi vermektedir. Gubar'ın; *“1877 yılında İngilizlerin siyasî müdahaleleri sebebiyle Afganistan ve İngiliz hükümetleri arasında soğukluk mevcuttu. Bu sırada Osmanlı Devleti'nden bir elçi, Kâbil'e gelerek Emir Şir Ali Han'ın İngiliz devletine müspet cevap vermesi ve Rusya devleti ile siyasî irtibatını kesmesi konusunda teklifte bulundu”*³⁴ şeklinde verdiği bilgi, bu ziyaretin Afgan kamuoyunda pek de memnuniyetle karşılanmadığı şeklinde yorumlanabilir.

Dönemin önemli kaynaklarından olan ve Mirza Yakub Ali Hafî tarafından kaleme alınan *Padişahan-ı Mütte'âhir-i Afganistan* adlı eserde Şir Ali Han dönemi olaylarına oldukça hacimli bir bölüm ayrılırken, Osmanlı elçilik

³³ Molla Feyz Muhammed Kâtib Hazara, *Siracü't-tevârih II*, Tahran 1372, s.203.

³⁴ Gulam Muhammed Gubar, *Afganistan: Der Mesir-i Tarih*, Tahran 1374, s. 603 vd.

heyetinin gelişiyile ilgili hiçbir bilgi verilmemiştir.³⁵ Yine Seyyid Kasım Riştiya tarafından kaleme alınan XIX. yüzyılda Afganistan adlı eserde Şir Ali Han dönemi uzun uzadıya anlatılırken Osmanlı-Rus savaşı ve Berlin Konferansı ile ilgili olaylara da yer verildiği halde Osmanlı elçilik heyetinin Kâbil'i ziyareti hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir.³⁶ Aynı şekilde Afganistan'ın son beş yüz yılı ile ilgili önemli bir telif eser hazırlayan Mir Muhammed Sadık Ferheng, Afganistan ve Emperyalizm başlığı altında incelemiş olduğu "*Şark Meselesi ve Afganistan'daki Tesirleri*" konusunu anlatırken, Osmanlı-Rus savaşı ve Berlin konferansına atıfta bulunmuş olmakla birlikte Osmanlı elçilik heyetinin Kâbil'i ziyaretinden hiç bahsetmemektedir.³⁷ Ayrıca diğer pek çok tetkik eserde de bu konuya yer ayrılmamış ya da görmezlikten gelinmiştir.

Sonuç olarak Şirvanîzade Ahmed Hulusî Efendi başkanlığındaki Osmanlı elçilik heyeti, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile giriştiği savaşta rahat bir nefes alabilmek için Afganistan'ı Buhara ve Hive Hanlıklarına yardım bahanesiyle güneyden bir cephe açmaya ikna etmek ve Afganistan hükümetini İngilizlerle işbirliğine davet etme gayesiyle Kâbil'e gönderilmiştir. Ancak İslâm halifesi tarafından gönderilmiş olan Osmanlı elçilik heyeti, Afganistan sınırından girdiği andan itibaren geniş tahkikata tâbi tutulmuş, Kâbil'de huzura alınmadan evvel on beş gün bekletilerek adeta hapsedilmiş ve kabul merasiminden sonra talepleri diplomatik bir dil ile reddedilerek İstanbul'a dönmesine izin verilmiştir. İngilizlere karşı büyük bir tepkinin bulunduğu Afganistan'da gerek resmî kayıtlarda gerekse dönemin tarih kaynaklarında bu elçilik heyetinin varlığı ve faaliyetlerine yeterli ilgi gösterilmediği açıktır. Bunun da en büyük sebebi Afganistan hükümetinden İngiltere lehine bir siyaset takip etmesinin istenmesidir. Sultan II. Abdülhamid Han'ın henüz saltanatının ilk yılında Bâb-ı 'alî hükümetinin, Afganistan özelinde giriştiği bu teşebbüsünde kendi ülkesinin denge siyasetini önemseydiği, ancak karşı tarafın da bir denge siyasetinin olabileceğini pek düşünmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu ziyaretten hemen sonra gerçekleşen İkinci İngiliz işgali ve yarattığı travma, Afgan kamuoyunda Osmanlı elçilik heyetinin varlığının yok sayılmasına sebep olmuştur.

³⁵ Mirza Yakub Ali Hafî, *Padişahan-ı Mütte'âhir-i Afganistan*, Tahran 1334.

³⁶ Seyyid Kasım Riştiya, *Afganistan der Karn-ı Nozdehum*, Kâbil 1389.

³⁷ Mir Muhammed Sadık Ferheng, *Afganistan der peñç karn-ı ahir I*, Meşhed 1371, s.342.

Kaynakça

- Ahmed, F., "Istanbul and Kabul in Courtly Contact: The Question of Exchange between the Ottoman Empire and Afghanistan in the Late Nineteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XLV (2015), s.265-296.
- Baysun, M.C., "Şirvanizade Ahmed Hulûsi Efendi'nin Efganistan Elçiliğine Aid Vesikalar", *Tarih Dergisi*, (1953), IV/7, s.147-158.
- Bayur, Y.H., *Hindistan Tarihi III*, Ankara 1987.
- BOA, H.S.D..C.B. 4/38.*
- BOA, İ.D.H..1295/101791.*
- BOA, İ.H.R..276/16873 (13 Rebiü'l-ahir 1295).*
- BOA, Y. A..HUS. 159/14.*
- Dames, L., "Efganistan", *İ.A.IV*, s.133-168.
- Eraslan, C., *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1992.
- Ferheng, M. Sadık, *Afganistan der penç karn-ı ahir I*, Meşhed 1371.
- Griffiths, J.C., *Afghanistan*, New York 1967.
- Gubar, G. Muhammed, *Afganistan: Der Mesir-i Tarih*, Tahran 1374
- Karal, E.Z., *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara 1988.
- Khan, S. - Noor ul Amin, "The Contribution of Indian Muslims in Developing Print Media and Spreading Enlightenment in Afghanistan (1870-1930)", *Central Asia*, 75 (Winter 2014), s.107-129.
- Lee, D.E., "A Turkish Mission to Afghanistan 1877", *The Journal of Modern History XIII/3*, (1941), s.335-356.
- Mirza Yakub Ali Hafî, *Padşahan-ı Müte'âhîr-i Afganistan*, Tahran 1390.
- Molla Feyz Muhammed Kâtib Hazara, *Siracü't-tevârih II*, Tahran 1372.
- Özcan, A., "II. Abdülhamid Döneminde Afganistan İle İlişkiler ve İngiltere", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, (Yay.Haz. A. Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2002, s.83-102.

Özcan, A., *Pan-İslamizm; Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere*, İstanbul 1992.

Riştîya, Seyyid Kasım, *Afganistan der Karn-ı Nozdeh*, Kâbil 1389.

Saray, M., *Afganistan ve Türkler*, İstanbul 1997.

Şirvanlı Ahmed Hamdi Efendi, *Seyahatname; Hindistan, Svat ve Afganistan*, (Yay. Haz. F.R. Hürmen), İstanbul 1995.

Wasti, S. T., "The 1877 Ottoman Mission to Afghanistan", *Middle Eastern Studies*, XXX/4, (October 1994), s. 956-962.

Yazıcı, O., "Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, (Yay. Haz. A. Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2002, s.51-82.

Yazıcı, O., *Modern Afganistan'ın Kuruluşu 1834-1922*, Malatya 2011.

10. ASRA KADAR AFGANİSTAN'DA TÜRK VARLIĞI

Ali Ahmetbeyoğlu*

Öz: Afganistan, Orta Asya'nın güneye açılan en önemli kapısı ve güneye Hindistan'a inen yolların kesişme noktasıdır. Bu konumu Afganistan'ı tarih boyunca çeşitli orduların istila ve işgaline maruz bırakmıştır. Coğrafi özelliklerinden dolayı ilk defa M.Ö. 500'lü yıllarda İran hükümdarı Daru tarafından işgal edilen bölge, iki asra yakın İranlılar'ın elinde kalmıştır. Büyük İskender'in ordularının işgali (M.Ö. 331), Grek asıllı Baktriana Devleti'nin hâkimiyetinden sonra (M.Ö. 187) Afganistan'da Türk asıllı oldukları iddia edilen İskitler olarak bilinen Sakalar (50-125), Kuşanlar (125-480), 480 yıllarından sonra ise Akhunlar hüküm sürmüşlerdir. Bir Türk kavmi olan Akhunlar buralarda bir asır devam eden bir devlet tesis etmişlerdir. Bugün Afganistan'da yaşayan Halaçlar bunlardan neş'et etmişlerdir. Afganistan Türk kültürü ve tarihi için yabancı olmayan stratejik coğrafyadır. Aynı zamanda Doğu ve Batı Türkistan'a açılan önemli bir kapı konumundadır.

Anahtar Kelimeler: Sakalar, Akhunlar, Göktürkler, Ceyhun Nehri, Güney Türkistan

THE TURKISH EXISTENCE IN AFGHANISTAN UP TO THE 10TH CENTURY

Abstract: Afghanistan is Central Asia's most important gateway to the south and the intersection of roads that descend to India to the south. This position has subjected Afghanistan to invasion and occupation by various armies throughout history. Due to its geographical features, it was the first time in BC. The region, which was occupied by the Iranian ruler Daru in the 500's, remained in the hands of Iranians for nearly two centuries. After the invasion of the armies of Alexander the Great (331 BC), the Greek-origin Baktriana State (187 BC), the Sakas (50-125), who are allegedly Turkish in Afghanistan, known as Scythians, Kushans (125-480), and after 480 years, the Akhuns ruled. Akhuns, a Turkish people, have established a state here that has lasted for a century. The Khalians living in Afghanistan today derive from them. Afghanistan is a strategic geography that is no stranger to Turkish culture and history. It is also an important gateway to Eastern and Western Turkestan.

Keywords: Sakas, Akhuns, Gokturks, Ceyhun River, South Turkestan

---

* Dr. Öğretim Üyesi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

Giriş

Günümüzde 652.230 km² yüzölçümüyle Afganistan; kuzeyinde Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan; doğusunda Doğu Türkistan, Keşmir, Pakistan; güneyinde Pakistan; batısında ise İran ile komşudur. Orta Asya'nın güneye açılan en mühim kapısı olan Afganistan, Orta Asya'dan Hindistan'a inen yolların da kesişme noktasıdır¹. Ayrıca Hindistan-Afganistan hattı tarihi süreçte Doğu Türkistan başta olmak üzere anavatanlarını çeşitli nedenlerle terk etmek mecburiyetinde kalan Türklerin genel olarak kullandıkları göç güzergâhıdır². Zaten Pamirler ve Hindukuş silsilesi tarihte çeşitli kavimlerin kuzeyden güneye göç ve istila yollarında geçit vazifesi görmüş, ticari ilişkilerde biricik geçiş yeri olmuştur³. Bu konumu Afganistan'ı tarih boyunca farklı güçlerin istila ve işgaline maruz bırakmıştır. Ülke adı olarak Afganistan, Afgan kavminin üstünlük kazandığı XVIII. asrın ilk yarısından sonra ortaya çıkmıştır. Daha önceleri belirli bir siyasi birlik olmadığı için ülkedeki bölgelerin ayrı ayrı isimleri vardı ve buralarda yaşayan insanlar arasında dil, din ve ırki bağ bulunmuyordu. Afganistan coğrafyası her dönemde Türkistan ülkelerinin sosyal, ekonomik ve siyasi menfaatlerinin odağı olmuştur⁴. Hindistan'da İslam'ı yaygınlaştıran Gazneli Mahmud, Hindistan'ı işgal eden Cengiz Han, İran üzerinden Hindistan'a giren Büyük İskender Afganistan'dan Hindistan'a inen yolları kullanmışlardır. Timur ve Babür, Türkmen Beyi Nadir Şah ile Afganistan Devleti'ni kuran Ahmed Şah Dürrani de aynı güzergâhı takip etmişlerdir⁵. Afganistan; doğudan batıya uzanan Kûh-î Sefid, Hindukuş ve Kûh-î Baba dağ silsilesinin kuzeyindeki ovalık saha ile güneyindeki yüksek yaylalardan oluşur ve bu yaylalar Kuzey Hindistan düzlüklerine kadar uzanır, güneydoğu istikametinde Belücistan dağlarıyla Sind ve Mekran'dan ayrılır. Kuzeyindeki Afgan Türkistan'ı (Güney Türkistan)⁶

¹ A. Ahmetbeyoğlu (Yayına Hazırlayan), *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Tarih Ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. VII.

² H. Göktürk, Tarih İçinde Doğu Türkistan'dan Göçler, bk. *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Tarih Ve Tabiat Vakfı Yayınları, s. 193-204; K. Czeglédy, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, Çeviren E. Çoban, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 49-63.

³ M. Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1996, s. IX.

⁴ M. Saray, *Afganistan ve Türkler*, Kitabevi, İstanbul 1987, s.1.

⁵ A. Ahmetbeyoğlu, Prof. Dr. Mehmet Saray ile Afganistan Üzerine bir Söyleyişi, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Tarih Ve Tabiat Vakfı Yayınları, s. 177.

⁶ Güney Türkistan; Afganistan'ın kuzeyinde Bend-i Türkistan ve Hindukuş sıradağları önünden Seyhun Vadisi'ne ve Batı Türkistan Çukureli'ne kadar uzanan sahayı kapsamaktadır. Önemli şehri Mezar-ı Şerif'tir.

bölgesi hariç tamamen dağlık ve engebeli yaylalardan meydana gelir. Afganistan tarihin ilk devirlerinden itibaren önemli bir konuma sahiptir. Batılı tarihçilerin genelde Afganistan'ın en eski ahalisini Aryanlara bağlama gayretlerine rağmen, günümüz Afganistan halkı tarihi süreçte çevreden gelip yerleşen topluluklar ile bunların zamanla değişim göstermiş kesimlerinden meydana gelmiştir⁷.

Arkeolojik kazılarda çıkarılan paleolitik, mezolitik, neolitik, bronz ve demir çağlara ait buluntular Afganistan sahasında M.Ö. 3000-M.Ö. 2000 yılları arasında şehir hayatının varlığına dikkat çekmiştir. Nitekim arkeolojik çalışmalar bu dönemlerde Afganistan'ın kuzeyindeki dağ etekleriyle, Ceyhun Nehri'nin güney tarafındaki ılıman ve mümbit düzlükler, Deşti-i Nawur, Moragi Ghundai, Tokhar, Badahşan, Kandahar, Sistan ile Nimruz ve Farah arasındaki sahanın yerleşik kültür merkezleri olduğunu ve Türkistan coğrafyasıyla yakın kültürel ilişkilerinin bulunduğunu ortaya koymuştur⁸. Bu bağlamda Türklerin önemli taşıyıcısı oldukları Andronova Kültürünün Afganistan coğrafyasındaki yeri, etkisi konusu ile Afganistan'ın en eski ahalisi meselesi derinlemesine ele alınmalıdır. Nitekim Andronova Kültürü (M.Ö. 1700-1200 ki, son yapılan çalışmalar bu zaman diliminin çok daha geniş olduğunu ortaya koymuştur) doğuda Baykal ve Selenga kıyılarına, güneyde Tanrı Dağlarına, güneybatıda Kazakistan ve Harezmi'nin güneyine, batıda Sibirya üzerinden Don Nehri'ne kadar yayılmış ve bu kültürün özelliklerinden at ile koyun besleme bütün buralarda görülmeğe başlamıştır⁹. Ayrıca bu babda Hindistan'ın İndus-Pencab havalisine doğru ilk Türk hareketinin M.Ö. 1. bin başlarına rastladığı gerçeği de göz önünde bulundurulmalıdır¹⁰. Herodotos'un Tarihinde Afganistan topraklarıyla alakalı yer isimleri (Sistan, Herat, Belh,

⁷ N. Durak, Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler, bk. *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Yayına Hazırlayan A. Ahmetbeyoğlu, Tarih Ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 27-28.

⁸ O. Yazıcı-R. Özman, "Afganistan'da Prehistorya Çalışmaları", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, cilt 17, sayı 2, s.1-16; K. Erman, "Ahmed Şah Dürrani Öncesinde Afganistan Tarihinde Türkler ve Diğer Kavimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53, 2, 2013, s. 480; Svetlana Gorshenina-Claude Rapin, *Kâbil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da*, Çeviren S. Özen, İstanbul 2006, s. 13-25.

⁹ E. Yıldırım, *Andronova Kültürü*, Mimar Sinan Güzel sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017, s. 11-17.

¹⁰ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat İstanbul 1997, s. 53.

Kabil, Kandahar, Baktria, Paktia gibi) ile mahalli topluluklar (Baktrianlar, Paktiyalılar) yer almıştır¹¹.

M.Ö. 2000'li yıllarda olduğu iddia edilen Ari ırkın göçü hikayesi dikkate alınmazsa Afganistan'a hâkim olan en eski güç olarak Persler karşımıza çıkmıştır. Meşhur Pers Kralı Kurus (Cyrus M.Ö. 588-530) Baktria ve Gandahar (Gandhara)'ı zapt etmiş, Darius (M.Ö. 522-486) ise Afganistan'a ele geçirerek Hindistan'a ilerlemiştir. Afganistan M.Ö. 336-323 yılları arasında hüküm süren Makedonyalı Büyük İskender'in de hedef coğrafyalarından olmuştur¹². İskender; Herat, Kabil, Kandahar yoluyla Afganistan topraklarına girdikten sonra Hindukuş sıradağları üzerinden Hindistan'a yönelmiştir. Merkezi Baktria olan Grek devleti tesis etmiştir ki, Kıbrıs ve Doğu Akdeniz taraflarından getirdiği ahaliyi buralara yerleştirmiştir. Herodot'un bahsettiği kadarıyla Baktria Greklerin bazı gruplarını İskitler/Sakalar yerlerinden etmiştir. Bu devletin son Kralı Hermaeus'un 1. yüzyılın ortalarında Kuşanlara tâbi olmasıyla siyasi varlıkları sona ermiştir¹³.

İskender'den sonra bölgede İskitler/Sakalar etkili olmuşlardır. İskitler çok eski devirlerde Doğu Türkistan'da Tarım Havzası'nın güneyindeki merkezlerde özellikle Hoten ve Tomşuk'ta yaşamışlardır. Eski Fars kaynaklarında da İskitlerin/Sakaların yayıldığı sahalar Fergana, Tanrı Dağları'nın orta kısımları ve Kaşgar dolayları gösterilmiştir. Doğu Türkistan'dan yayılmaya başlayan İskitler/Sakalar sonraki yıllarda bugünkü Afganistan'a çekilmiş, hükümdarları Asoka'nın idaresinde bir yandan Kuzeybatı Hindistan bir yandan da Doğu Türkistan'ın güney bölgelerine inmişlerdir¹⁴.

İskitleri takiben bölgede Yüeciler dikkat çekmişler ve etkili rol oynamışlardır. Yüeciler Asya Hunların güneybatı komşuları ve İpek Yolu'nu kontrol eden dönemin önemli devletlerinden birisi idiler. Tanhu Mo-tun (M.Ö. 209-174)'un seferi sonucunda hâkimiyetlerini kaybeden Yüeciler; İli, Çu ve Tarım havzasını geçerek Maverünnehir havalisine gelerek, bölgede bulunan İskitler/Sakalar ile Toharları Ceyhun ötesine sürdüler. M.Ö. 1. yüzyılda Ceyhun üzerinden Kuzey Afganistan'a girerek M.Ö. 140 yılında

¹¹ Herodotos, Herodot Tarihi, İstanbul 1973, s. III:102, VII:407.

¹² N. Durak, *Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler*, s. 28-29.

¹³ W.M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill-North Caroline 1939, s. 65-66.

¹⁴ A. Ahmetbeyoğlu, "Kültürel Açından Doğu Avrupa'da İskit/Saka-Hun Aynılığı", *Tarih Dergisi*, Sayı 61, 2015, s. 66.

Baktria Bölgesini ele geçirdiler¹⁵. M.S. 10 yılında Yüceçilere tâbi Kuşan Yabgusu I. Kuşulakadphises idareyi ele alarak bütün Yüceçi gruplarını birleştirdi ve Kuşan hakimiyetini tesis etti. Kısa sürede Gazne ve Kabil'i ele geçiren Kuşan gücü Hindistan sınıra dayandı. Kuşan hükümdarı Kanişka (120-160) Hindistan'ın kuzeyini zapt ederek, devletin merkezini Hindukuş'un güneyine nakletti. Kanişka Budizm'i kabul etti. Onun döneminde Budizm merkezi Afganistan'da yaygınlık arz etmeye başladı. Sasanilerin akınları neticesinde Kuşan Devleti Hindukuş'un güneyindeki hakimiyetini kaybetti (220). Afganistan'ın dağlık kısımlarında Kuşan kabileleri varlıklarını sürdürmeye devam etti. Kuşanlar I. yüzyıldan III. yüzyıla kadar Hindistan'ın kuzey bölümünde, Doğu İran, Afganistan, Pakistan ve Türkistan'ın güney bölgelerinde yegâne güç olarak varlığını devam ettirmiş, Hindistan'da serpilen Budist medeniyetini koruyarak, yayarak Budizm'in cihanşümul bir mahiyet kazanmasında önemli rol oynamışlardır. Baktria Grek Devleti'ne son veren Kuşan Devleti'nin asıl nüvesini Afganistan, Hindukuş silsilesi kuzeyindeki bölge ile Amuderya'nın kuzeyinde kalan kısım oluşturmuştur¹⁶.

VI. yüzyılda Kuzey Hindistan ve Afganistan'da Kuşanların yerini Ak Hunlar almıştır. Hazar kıyılarından Kuzey Hindistan'a, Afganistan'a, Merkezi Asya'ya kadar hâkimiyet alanı oluşturan Ak Hunların tarihi gelişimi 350'li yıllarda Hunların batıya doğru yaptıkları büyük göç hareketi ile ilgili görölmüştür. Hunların yıkılmasından sonra bölgede kurulan Juan-juan Devleti'nde Uar ve Hun adlarında iki kabile grubu bilinmeyen bir sebeple batıya doğru gelmiş ve buranın eski Hun halkını daha batıya ittikten sonra güneye yönelerek Afganistan'ın Toharistan bölgesine inmişti. 367'ye doğru burada Kuşan ülkesine hükmeden "Kidarita" hanedanını Belh bölgesine süren bu kütle, daha sonra Maverünnehir ve Semerkand bölgelerini idareleri altına almışlardır. Hâkimiyetini Hazar Denizi'nin güneyine kadar genişleten bu devlet 5. Yüzyıl ortalarından itibaren Hefal (Eftal) adında yeni hükümdar ailesine sahip olmuş ve yıkıldığı 557 yılına kadar hem bu sülale hem Ak Hun adıyla birlikte anılmışlardır. Ak Hunlar, batıya geldiklerinde başta Sasaniler olmak üzere Göktürkler ve Hindistan'daki Gupta devletleriyle yakın temas içine girmiş, onlar ile bazen dost bazen de düşman halinde ilişkilerini sürdürmüşlerdir.

¹⁵ E. Çağrı Mızrak, *Bozkır Kavimleri*, İstanbul 2017, s. 38-39; S. Cöhce, "İlkçağda Hindistan'da Türk Varlığı", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/1, 2001, s. 14.

¹⁶ M. Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, s. IX, 286 vd..

Ak Hunlar daha önce İskitler/Sakalar ve Kuşanlar, sonra da Gazneli, Gurlu ve Timurluların yaptıkları gibi elverişli zamanlarda Afganistan'ı Hint kıtasına bağlayan önemli yollar üzerinde Gazne şehrinden hareketle Orta Asya gibi az yağmur yağın ve kendileri için müsait bir iklime sahip olan Pencap bölgesine akınlara başladılar. Bu akınlar Bengal Körfezi'nden Sind Irmağı ağzına kadar uzanan geniş bir saha üzerinde hâkim olan Guptalar tarafından başlangıçta durdurulmuş ve 470 yıllarında muhtemelen bir istilayı önleyebilecek tedbirler de alınmıştı. Buna rağmen Ak Hun Hükümdarı Toraman kısa bir sürede bölgeyi istila etmeye başlayacak ve halefi Mihirakula zamanında Gupta devleti dağılarak, Kuzey Hindistan tamamen ele geçirilecektir.

V. yüzyılın ilk yarısında Ak Hun idarecileri, Greko-Baktria ve Kuşanların politik genişleme rotalarını takip ederek güneyde asgari bir dizi hareketlerde bulundular. Ceyhun'u geçerek, Belh, Toharistan ve doğu kısımlarını ele geçirdiler. Aksungur adına hareket eden bir başka Hun grubu, Afganistan'ı, burayı Hindistan'ı bağlayan aşılması son derece zorluk arz eden geçitleri aşarak, Pencâb'ı istila ettiler. Buna bağlı olarak Gupta Devleti ile mücadele eden Ak Hunlar, Hindistan'ın bir bölümünü kontrol altına alarak güneye, Hindistan'a doğru yayılmaya başladılar¹⁷.

Türkistan'ın hem stratejik hem de ticari bakımdan önemli yerleri Sogd ülkesi, Toharistan, Fergana, Afganistan ve Kuzey Hindistan Ak Hunlar/Efatlitlerin elinde idi. Bu konumları ve İpek Yolu'na hâkim olma meselesinden dolayı başlayan mücadeleler sonucunda 565 yılından sonra Göktürkler, Ak Hunlara son darbeyi indirdiler (Menandros'un kaydına göre bu olay 568'ler doğru vuku bulmuştur) ve Ak Hunların siyasi varlığını ortadan kaldırdılar ki, bunun sonucunda daha önce almamayan Belh ve çevresi Göktürklerin hâkimiyetine girdi. Ayrıca Batı Göktürklerin önemli hükümdarlarından T'ung Yabgu 619 yılında İsfahan ve Rey şehirlerine kadar uzanan akınlar yaparak Sasanileri mağlup ederek Kuzey Afganistan'ı ele geçirdi. Kuzey Afganistan'daki Kunduz bölgesinin idaresini oğlu Tardu Şad'a verdi¹⁸. Budist rahip Hsüan-tsang'ın Göktürk ülkesine de uğradığı 629-644 yılları arasındaki seyahat notlarında Tardu Şad hakkında malumat verilmiştir. Neşredilen seyahat notlarına göre; Hsüan-tsang, Huttal bölgesine ve Kunduz sahasına vardı. Bu mntika dağlar arasında bir yayla bölgesidir.

¹⁷ E. Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara 1973; A. Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kalkalara Türk Devletleri*, İstanbul 2017, Yeditepe Yayınları s. 126-138.

¹⁸ A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara 1995, s. 32, 93.

Burada Budizm çok güçlüydü. Burada oturan hükümdar Türk olup Demirkapı ve güneyindeki bütün bölgelere hükmediyordu. Bu mahalli hükümdar T'ung Yabgu'nun oğlu Tardu Şad idi. Hsüan-tsang burada Tardu Şad tarafından karşılandı. Tardu Turfan hükümdarının da damadı idi. Hsüan-tsang'ın kayınpederinden getirdiği mektubu alan ve memnun olan Tardu'nun sevinci karısının ölmesiyle bozulmuştu. Tardu'nun tekrar evlenmesini de Hsüan-tsang nakletmektedir. Yine ona göre "Şad büyük bir şahsiyettir. Herkese hükmetmektedir". Fakat maalesef Şad'ın yeni karısı, eski karısının oğlunun teşvikiyle Şad'ı zehirledi. Prens daha sonra Şadlığı aldı. Daha sonra da üvey annesi ile evlendi¹⁹.

Ak Hun/Eftalit hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Ceyhun Nehri'nin güneyindeki bölgeler Kabulşahiler yahut Zabulşahiler diye adlandırılan Türk beylerinin yani Türk Şahilerin idaresine girdi. VII. asrın sonlarında İslam ordularıyla bu bölgede mücadele edenler Karluk ve Eftalit bakiyesi Türk gruplarıydı. Bu dönemde Zabulistan'da Rutbil liderliğinde Kalaçlar, Badgis'te Nizek (Tirek) Tarhan, Tohoristan'da ise Karluklardan bir Yabgu idareyi elinde bulunduruyordu. Yabgu'nun hâkimiyeti Demirkapı'dan Zabulistan ve Kapisa'ya, Herat'tan Huttal'a kadar olan bölgeyi kapsıyordu²⁰. Nizek Tarhan idaresindeki Türkler Sasanilerin yıkılışında görüldü. Nihavend savaşında yenilgiye uğrayan Sasaniler, Cünabiz'de de Ak Hunlar tarafından mağlup edildi. İslam ordularının Toharistan üzerine yürümesi üzerine Ak Hunlar/Eftalitler ile aralarında çeşitli mücadeleler cereyan etti. Bu süreçte Maverünnehir'de başarılı fetihler yapan Kuteybe bin Müslim Toharistan sahası içinde görevlendirildi. Kuteybe bin Müslim'in Belh'i ele geçirmesinin ardından Nizek Tarhan onunla anlaşma yaptı. Buna göre Müslümanlar, Ak Hunların bulunduğu Bagdiş şehrine girmeyecekti. Nizek Tarhan bundan sonra İslam orduları ile birlikte hareket ederek ganimet topladı. Ancak Kuteybe bin Müslim'in kendisini öldüreceğini düşündüğünden Bagdiş'e dönmek için izin istedi. Akabinde de Nizek Tarhan süratle Bagdiş'e dönerek diğer emirlere mektup yazdı ve başlatacağı isyana katılmalarını istedi. Bu çağrıya olumlu cevap gelmedi. Ayrıca Kuteybe bin Müslim'de ordusu ile

¹⁹ N. Togan, "Hüan-ch'ang'a Göre Peygamber Çağında Orta Asya", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV, 1-2, 1964, s. 21-64.

²⁰ E. Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 68; E. Konukçu, "Hindistan'daki Türkler", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/1, 2001, s. 23-31; R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s.5; O. Yazıcı, "Hazaraların Menşei ile İlgili Yeni Bir Görüş", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı XVI, 2011, s. 475.

harekete geçmişti. Bağdiş'ten kaçan Nizek, dağların arasında bir kale olan Bağlan'a gitti. Müslümanlar Bağlan'a doğru harekete geçse de, Nizek Tarhan onların geldiğini fark edip Bağlan'dan ayrıldı ve Kürz kalesine doğru hareket etti. Kuteybe bin Müslim de onu takip ederek. Gürz kalesini kuşattı. Kuşatmanın uzaması üzerine Kuteybe hileye başvurarak içeri bir elçi gönderdi. Nizek Tarhan can güvenliğini sağlama sözü alınca kaleyi teslim etti. Vali Haccac'ın öldürülmesini istemesi üzerine Nizek Tarhan idam edildi (709)²¹.

VII. ve VIII. yüzyıllarda Afganistan coğrafyasında Türklerin nüfusu ve nüfuzu hayli belirleyici bir konuma gelmiştir. Nitekim Taberi 645 senesi hadiselerini anlatırken Kandahar'ın da dahil olduğu Sind Nehri'nden Ceyhun Nehri'ne kadar olan sahada Türklerin yoğun olarak yaşadığını belirtmiştir²². Bölgenin idaresinde önemli rol oynayan Türk Şahilerin kurucusu hakkında Birûnî'deki kayıt ise Türk hâkimiyetinin tarihi ve kültürel derinliğinin göstermesi bakımından enteresandır. Birûnî'ye göre Kanişka'dan indiğine inanılan ve Türk Şahilerin kurucusu kabul edilen Bōritigin; Türk kaftanı, bōrkü, çizmeleri ve silahları üzerinde olduğu halde Kabil'de bir mağarada mucizevi şekilde dünyaya geldi. Bu mağarada doğan su da mukaddes addediliyordu²³. Hindukuş'un kuzeyinden Sind Nehri'ne kadar uzanan bölge VIII. yüzyılda Türk Şahilerin kontrolü altında idi²⁴. VIII. asrın sonlarında Sind ve Gandahar ahalişi içerisinde azımsanmayacak oranda Ağaçeri de denilen Türkler bulunuyordu. Türk Şahilerin Zabulistan ve Kabulistan'daki hâkimiyetleri X. yüzyılda Gazneliler Devleti'nin kuruluşuna kadar devam etmiştir²⁵.

Türk tarihi ve kültürünün ayrılmaz bir parçası olan, Doğu ve Batı Türkistan'a açılan önemli bir kapı olma özelliği taşıyan ve büyük ölçüde Güney Türkistan'ı oluşturan toprakların dahil olduğu ve nüfusunun çoğunluğunu Türkler ile Türk asıllı kabilelerin oluşturduğu Afganistan; Türkiye'nin gerek günümüz gerekse geleceğe matuf Türkistan politikaları,

²¹ H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap fetihleri*, Çeviren H. Kurt, Ankara 2005, s. 22-23; Z. Kitapçı, *Saadet Asrında Türkler*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 1993, s. 162-163; Z. Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdarları ve Hakanları*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 1995, s. 38 vd.; E. Esin, "Butan-ı Halac", *Türkiyat Mecmuası*, XVII, s. 45-46.

²² R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 160.

²³ N. Durak, *Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler*, s. 35.

²⁴ S. Cöhce, *"İlkçağ'da Hindistan'da Türk Varlığı"*, s. 21.

²⁵ N. Durak, *Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler*, s. 35-37; E. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

hedefleri ve hamleleri için vazgeçemeyeceği, göz ardı edemeyeceği ve her daim kendini sorumlu hissedeceği bir ülkedir. Tarih ve yaşanan devir göstermiştir ki, Afganistan'ın istikrarı Türkiye başta Türk Dünyasının istikrar ve güvenliğidir.

Kaynakça

- AHMETBEYOĞLU, Ali (hızl.), *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Tarih Ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- GÖKTÜRK, Hamit, "Tarih İçinde Doğu Türkistan'dan Göçler", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Tarih Ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 193-204.
- CZEGLEDY, Karoly, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, Çev. E. Çoban, İstanbul 1998.
- TEZCAN, Mehmet, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lerden Kuşanlara)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1996.
- SARAY, Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, Kitabevi, İstanbul 1987.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, "Prof. Dr. Mehmet Saray ile Afganistan Üzerine bir Söyleyiş", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Ali Ahmetbeyoğlu (hızl.), İstanbul 2002, ss.177-192.
- DURAK, Neslihan, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Ali Ahmetbeyoğlu (hızl.), İstanbul 2002, ss. 27-46.
- YAZICI, O. ve Özman R., "Afganistan'da Prehistorya Çalışmaları", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 17/2, ss. 1-16.
- ERMAN, Kubilayhan, "Ahmed Şah Dürrani Öncesinde Afganistan Tarihinde Türkler ve Diğer Kavimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53/2, 2013, ss. 479-495.
- GORSHENİNA, Svetlana ve RAPİN, Claude, *Kâbil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da*, Çev. S. Özen, İstanbul 2006.
- Yıldırım, Elvin, *Androvo Kültürü*, Mimar Sinan Güzel sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017.

- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997
- HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, İstanbul 1973.
- McGovern, W.M., *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill-North Caroline 1939.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, “Kültürel Açından Doğu Avrupa’da İskit/Saka-Hun Aymılgı”, *Tarih Dergisi*, 61 2015, s. 66.
- MIZRAK, E. Çağrı, *Bozkır Kavimleri*, İstanbul 2017.
- CÖHCE, Salim, “İlkçağda Hindistan’da Türk Varlığı”, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/1, 2001, s. 14.
- KONUKÇU, Enver, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara 1973.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 1995.
- TOGAN, Nazmiye, “Hüan-ch’ang’a Göre Peygamber Çağında Orta Asya”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV/1-2, 1964, ss. 21-64.
- KONUKÇU, Enver, “Hindistan’daki Türkler”, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/1, 2001, ss. 23-31;
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985.
- YAZICI, Orhan, “Hazaraların Menşei ile İlgili Yeni Bir Görüş”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Sayı XVI, 2011, ss. 475-492.
- GİBB, H.A.R., *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, Çev. H. Kurt, Ankara 2005.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Saadet Asrında Türkler*, Konya 1993.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *İlk Müslüman Türk Hükümdarları ve Hakanları*, Konya 1995.
- ESİN, Emel, “Butan-ı Halaç”, *Türkiyat Mecmuası*, XVII, s. 45-46.
- MERÇİL, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

**ŞARKIN KUTSAL ŞEHİRİ KUDÜS'ÜN SELÂHADDİN EYYÛBÎ
TARAFINDAN İSLAM TOPRAKLARINA KATILMASI
Derya COŞKUN¹**

**Allah'ın meşitlerinde O'nun adının zikredilmesini engelleyip
Onların harap olmasına çalışandan daha zalim kim vardır?
(Bakara Süresi 114. Ayet)**

Öz: Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler adına önemli bir anlam ifade eden Kudüs, sahip olduğu dinî kimlik dolayısıyla barışı simgeleyen bir şehir olmasına rağmen tarih boyunca bu konuda pek de başarılı olamamıştır. Tarihin hiçbir döneminde kan ve gözyaşının kurumadığı bu kutsal mekânda şehri sahiplenme adına meydana gelen din odaklı mücadeleler eksik olmadığı gibi bu konuda en büyük zararı, şehir halkı görmüştür. İşkence ve ölümlerin ardı arkasının kesilmediği Kudüs'ün çilesi, yüzyıllar boyunca sürmüş, dökülen gözyaşları bir türlü dimmemiştir. XI. yüzyılın sonlarına doğru Kudüs'ün kaderinde bir dönüm noktası olmayı başaran Selâhaddîn Eyyûbî, kısa süre de olsa halkın yüzünü güldürmeyi başarmıştır. Elbette bu durum çok uzun sürmemiş ve Kudüs yine büyük acılar içinde kalmaktan kurtulamamıştır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde makale, Kudüs'ün Selâhaddîn Eyyûbî tarafından Latin Krallığının elinden alınarak İslam topraklarına katılma sürecini konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Selâhaddîn Eyyûbî, Haçlılar, Balian.

**THE ANNEXATION OF JERUSALEM, THE SAD CITY OF THE
EAST, TO THE ISLAMIC EMPIRE BY SALADIN**

Abstract: Being significant for Judaism, Christianity and Islam, although Jerusalem is a city that symbolizes peace due to its religious identity, it cannot be said that it has achieved success in this regard throughout history. In this holy place where blood and tears have not dried up in any period of history, religion-oriented struggles for owning the city have always continued, and the people of the city have suffered the greatest harm in this regard. The suffering of Jerusalem with tortures and deaths has lasted for centuries and the tears have not ever stopped. Saladin, who emerged towards the end of the 11th century and became a turning point in the fate of Jerusalem, managed to make the people smile, even if for a short time. Of course, this situation did

---

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
derya.coskun@erzurum.edu.tr.

not last long and Jerusalem could not escape suffering great pains again. When evaluated in this context, the present article focuses on the process whereby Saladin captured Jerusalem, the sad city of the East, from the Latin Kingdom and made it a part of the Islamic land.

Keywords: Jerusalem, Saladin, Crusaders, Balian.

Giriş

Tarihte öyle şehirler vardır ki yüzyıllar boyunca birçok mücadelenin ana nedenidir. Kudüs¹ de sahip olduğu dini kimlik dolayısıyla bunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kudüs, sadece bir şehir olarak değerlendirilmekten ziyade ehli kitap olan tüm semâvi dinlerin mensupları için kutsal kabul edilen bir yer olması hasebiyle ayrıca bir öneme sahiptir. Siyasi teşekküller tarafından yakılıp yıkılan işkence ve zulümlere şahit olan Kudüs, dönemin güçlü hükümdarlarından Selâhaddin Eyyübî tarafından Latin Krallığı'nın elinden alınarak İslam topraklarına katılmıştır. Selâhaddin Eyyübî ile kazandığı özgürlüğünü uzun süre devam ettiremeyen şehir, sonrasında dönemin güçlü siyasi yapıları tarafından ele geçirilmek suretiyle istikrarsız bir sürece dâhil edilmiştir. Selâhaddin Eyyübî, Kudüs'ü ele geçirme ülküsünü, arkadaşı Kara Sungur'a şu sözlerle anlatmaktadır: *Bak Kara Sungur, Biz Kudüs gibi bir yârin hasretiyle yanan âşıklarız. Ona kavuşuncaya kadar bize rahat yoktur. Hatta ona kavuşmak bir zorluk ise onu elde tutmak başka bir*

---

¹ Kudüs adı, M.Ö. XIX. ve XVIII. yüzyıllara ait Mısır metinlerinde yer almakta olup yaklaşık bu yüzyıllara ait olan kayıtlarda Urusalim, Urusilummu, Ursalimmu şeklinde geçmektedir. Türkçede Kudüs, Arapçada ise el-Kuds adlandırılan Kudüs, Moriya, Yebus, Siyon, Davud'un şehri olarak da ifade edilmektedir. *Adalet yurdu, inananlar şehri, barış şehri, doğruluk şehri, Tanrı'nın şehri, orduların rabbinin şehri, mukaddes şehir* gibi isimler Kitab-ı Mukaddes de yer almakta olup Yahudilik geleneği icabı şehrin yaklaşık yetmiş farklı ismi olduğu kabul edilmektedir. Yahudilerin Kudüs'le olan ilişkileri, Kitab-ı Mukaddes'te Yahudilerin kurucu atası olarak kabul edilen Hz. İbrahim'e dayandırılmaktadır. Kudüs, Lut Gölü'nün çukurda kalan batı tarafında fay diklikleriyle ayrılmış olan Yahudiye platosunun dalgalı yüzeyinde kurulmuştur. Bkz; Karen Armstrong, *Jerusalem One City Three Faiths*. Ballantine Books, United States Of America 1996, s. 3; Salime Leyla Gürkan, *İbrahim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*, İstanbul 2018, s. 28-33, 58-65; Muammer Gül, "Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2, Elazığ 2001, s. 305-312; Şemsettin Günaltay, *Yakın Şark, Suriye ve Filistin III*, TTK Yayınları, Ankara 1947, s. 53; Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DA, C. XXVI*, TDV Yayınları, İstanbul 2002, s. 324; Süleyman Doğan, "Dünden Bugüne Şarkın Hüzünlü Şehri Kudüs-ü Şerif", *APJIR*, 2/3, 2018, s. 59.

*zorluktur. Ama aşk ehli bunlara bakmaz, nazlı Kudüs şimdi ne haldedir; hiç onun güzel yüzünü görüp ona bakabildik mi?*²

1. Kudüs'e Giden Yolda Selâhaddîn Eyyûbî

Selâhaddîn Eyyûbî'nin 575 (1180) yılında Kudüs Krallığı'na karşı kazanmış olduğu Hittîn³ zaferi, Kudüs'e giden yolun ilk basamağını oluşturmaktadır⁴. Haçlıların gücünü kıran bu zaferin ardından Selâhaddîn Eyyûbî'nin burada bulunan birçok kaleyi ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan aldığı görülmektedir. Onun bu ilerleyişine bakılacak olursa hedef artık Kudüs'tür. Kudüs'ün fethine karar verilmesi hususunda bazı önemli durumlar söz konusudur. Bunlar arasında muhakkak ki ilk sırayı, 1 Muharrem 581 (4 Nisan 1185) tarihinde Kral IV. Baudouin ölmesi ve yerine altı yaşındaki yeğeni V. Baudouin'in tahta geçmesi yer almaktadır. Olaylar bununla sınırlı kalmamış çok kısa süre içinde V. Baudouin'in de ölmesi, Kudüs Krallığı içinde siyasi bir kaosu gündeme getirmiştir. Tüm bu gelişmeler Selâhaddîn Eyyûbî'nin elini güçlendirmeye yetmiş⁵, Kudüs'ün Haçlıların elinden rahatlıkla alınabileceğine olan inancını daha da kuvvetlenmiştir. Zira Kudüs Krallığı'nın bünyesindeki kuvvetlerin daha önce yapılan mücadelelerde yorgun düşüp yıpranması Haçlıların gücünü iyice zayıflatmış, Kudüs'ün fethi için uygun ortam oluşmuştur. Kudüs'ün nüfusundaki orantısız artışın şehri adeta mülteci barınağı haline getirmesi de Haçlıların aleyhine gelişen başka bir durumdur. Selâhaddîn Eyyûbî, kutsal değerlere sahip olan Kudüs'ün daha fazla zarar görmesini engellemek için şehri barışçıl yollarla almak istemiş, bu amaç doğrultusunda da Haçlı heyeti ile Askalân'da bir görüşme yapmıştır. Fakat bu görüşme sırasında Selâhaddîn Eyyûbî tüm çabalarına rağmen Hristiyanları, şehri teslim etmeye ikna edememiştir⁶. Bu nedenle Selâhaddîn Eyyûbî uygun ortam oluşur oluşmaz artık harekete geçmesi gerektiğinin

² Ebubekir Subaşı, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyûbî*, Mîhrabad Yayınları, İstanbul 2009, s. 140.

³ Hittîn Savaşı, Haçlılar ve Selâhaddîn Eyyûbî arasında 583 (1187) yılında meydana gelmiş olup mücadelede Haçlılar, büyük bir mağlubiyete uğramıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Işın Demirkent, "Hittîn Zaferi ve Kudüs'ün Müslümanlarca Fethinin Batı'daki Akisleri", *Belleten*. LII/205, 1988, s. 1547-1555; Ramazan Şeşen, "Hittîn Savaşı", *DİA*, C. XVIII, TDV Yayınları, İstanbul 1998, s. 165-167.

⁴ İbrahim Halil Ulaş, *Selâhaddîn-i Eyyûbî ve İslam Toprağı*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Niğde 2010, s. 101.

⁵ Ramazan Şeşen, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s.109.

⁶ Işın Demirkent, "Kudüs", *DİA*, C. XXVI, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 329-332.

farkındadır⁷. Hızlı bir şekilde hazırlıklara başlayan Selâhaddîn Eyyübî, ilk olarak Mısır'dan bir donanma getirterek onu hazır halde bekletmiş, Frankların yolunu keserek de onları saf dışı bırakmıştır. Böylece olması muhtemel savaşın şartlarını hazır hale getirmiştir⁸.

Kudüs'ün fethi sırasında Selâhaddîn Eyyübî'nin karşı karşıya geldiği kişilerden biri de Balian b. Barzan'dır. Hittîn Savaşı sonrasında Sûr'da⁹ mülteci olarak kalan ve Hristiyan halk tarafından oldukça sevilen Balian, Kudüs'ün fethi öncesi halkı için kaygılanmaya başlamış ve bu mücadelede halkına destek vermek için Selâhaddîn Eyyübî tarafından özel bir izin almak suretiyle Sûr'dan ayrılarak Kudüs'e gitmek istemiştir. Merhametli bir yapıya sahip olan Selâhaddîn Eyyübî, Balian'ın bu isteğini geri çevirememiş ve kısa bir süre için özel şartlar çerçevesinde onun Kudüs'e gitmesine onay vermiştir. Selâhaddîn Eyyübî'nin bu şekilde davranmasında hiçbir siyasi ya da sosyal çıkar söz konusu olmayıp bu davranışının sadece iyi niyetinden kaynaklı olduğunu savunmak yanlış bir ifade olmaz. Zira Balian, Kudüs'e gittikten sonra halkın çaresizliğini öne sürerek geri dönemeyeceğini bir mektup vasıtasıyla Selâhaddîn Eyyübî'ye bildirmiş¹⁰ olmasına rağmen Selâhaddîn Eyyübî bu durumu anlayışla karşılamıştır. Düşmanına dahi merhametini esirgemeyen ve kendisine karşı savaşacağını bile bile ona anlayış gösteren Selâhaddîn Eyyübî gibi bir liderin insanî yaklaşımları takdire şayandır.

Balian, Kudüs'e geldikten kısa bir süre sonra halkın ona olan güvenini boşa çıkarmamak adına hazırlıklara başlamıştır. Gençler arasından savaşma yeteneği olan kişileri seçerek şövalye ilan eden Balian, böylelikle Haçlı güçlerine taze kan sağlamaya çalışmıştır. Hristiyanlar cephesinde var olmak ya da yok olmak arasındaki ince çizgiyi ifade eden bu mücadele, Balian'ın

⁷ Ahmet Ağrakça, *Selâhaddîn Eyyübî ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 85; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s. 114.

⁸ İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el Kâmil fit- Târîhi*. C. IX. Çev. Abdülkerim Özyayın-Ahmet Ağrakça, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2016, s. 507.

⁹ Kuruluşu MÖ 3000'lere kadar dayanan bu şehir, Beyrût'un güneyinde yer almaktadır. Fenikeliler döneminde Akdeniz sahilindeki stratejik konumu ve limanı sebebiyle önemli bir ticaret merkezi olan Sûr, Büyük İskender'in istilâsında uğradığı tahribatın ardından MS 64 yılında Roma hâkimiyetine girmiştir. Rivayete göre Hz. İsa Sûr'a gitmiş ve havârilere Aziz Pavlus burada bir kilise inşa etmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz Nâsır-ı Hüseyin, *Selâhaddîn*, Trc. Abdülvehap Terzi, İstanbul 1950, s. 23-24; Ebru Altan, "Sûr", *DİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 535-537.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil fit- Târîhi*, C. IX, s. 507; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, Çev. Fikret İşıltan, TTK Yayınları Ankara 1989, s. 388; Ağrakça, *Selâhaddîn Eyyübî ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 86-87.

hazırlıklarını titizlikle yapmasına neden olmuştur¹¹. Zira Balian, bunun bir ölüm kalım savaşı olacağına fazlasıyla farkındadır. Haçlıların 491 (1098) yılında yapmış oldukları katliam sonucunda Selâhaddîn Eyyûbî'nin Müslümanların intikamını almaya ant içtiğini biliyor olmasından kaynaklı, bu mücadelenin ne gibi ağır sonuçlar getireceğini de tahmin etmektedir. Yapılacak savaş için maddi arayış içine giren Balian, Mezar Kilisesi'nin üzerindeki gümüşleri söktürerek¹² savaş hazırlığında harcanmak üzere hazır hale getirmiştir. Balian, Patrik Héraclius'un da kendisine eşlik etmesiyle artık mücadelenin tek komutanı durumundadır¹³.

2. Kudüs'ün İslam Topraklarına Katılması

Selâhaddîn Eyyûbî Kudüs'ü fethedeceği sırada şehirde Balian ve Patrik Héraclius bulunmaktadır. Ordunun Kudüs'e yaklaştığı sırada öncü birliklerden ayrılarak ilerleyen Emir Cemâleddîn, Haçlılar'ın baskınma uğrayarak şehit düşüncesi¹⁴ büyük gün gelmiş ve Selâhaddîn Eyyûbî, 15 Recep 583 (20 Eylül 1187) tarihinde şehrin önlerinde belirmiştir. Şimdi yapılacak ilk iş, askerlerin karargâh kurmaları ve mevzilenmelerinin belirlenmesi meselesidir. Selâhaddîn Eyyûbî'nin askerleri, karargâh kurmak için seçtikleri yerin güneş ışığını yansıtmasından dolayı uygun bir pozisyona alamamışlarsa da bu durum onların motivasyonunu bozmamış, askerler yerlerini değiştirmek suretiyle bu sorunu kısa süre içinde çözüme kavuşturmuşlardır. Korunaklı surlara sahip olan bölgenin kuzeyine mancınklar yerleştirilmek suretiyle savaş başlamış, ilk etapta Kudüs'teki Haçlılar saldırılar düzenlemek suretiyle şehri savunmaya geçmişlerdir¹⁵. Bu strateji, Haçlılara başarı kazandırmak bir yana

¹¹ Müslümanlar Kudüs önlerine gelerek konakladıklarında, surların üzerlerinde bulunan adamları görüp korkuya kapılmışlardı. Ayrıca şehrin içinden gelen kalabalık sesler, halkın sayıca fazla olduğunu ve mücadele etmek için beklediklerini göstermekteydi. Selâhaddîn Eyyûbî beş gün boyunca şehrin çevresini dolaşmış ve taarruza geçmek için uygun bir yer bulmaya çalışmıştı. Kudüs halkı da korku ve tedirginlik içindeydi. Zira Kudüs'ün Haçlıların eline geçtiği sırada Müslüman halka nasıl bir zulüm uyguladıklarını bildiklerinden bunun bir intikamının olması gerektiğinin de farkındaydılar. Bkz; İbnü'l-Esîr, *el Kâmil fit- Târîhi*, C. IX, s. 507-508.

¹² Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 388-389.

¹³ Ulaş, *Selâhaddîn-i Eyyûbî ve İslam Toprağı*, s. 102.

¹⁴ Demirkent, "Kudüs", s. 329-332.

¹⁵ İbnü'l Esîr, *el Kâmil fit- Târîhi*, C. IX, s. 508-509; İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî Ebü'l-Fidâ' İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XIII, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 26-27; Ernoul Kroniği, *Haçlı Seferleri Tarihi, Selâhaddîn Eyyûbî ve Kudüs'ün Fethi*, Çev. Ahmet

dursun Haçlı kuvvetlerinin daha da yıpranmasına, hatta savaşı kazanamayacaklarına tamamen inanmalarına neden olmuştur. Müslümanlar kullandıkları oklar vasıtasıyla ahşaptan yapılmış surlara zarar vererek burada oluşan oyuklardan surları ateşe vermişlerdir. Bu nedenle Balian, Selâhaddîn Eyyübî ile görüşmüş ve ondan halkın kılıçtan geçirilmemesi için aman dilemiştir¹⁶. Buna mukabil Selâhaddîn Eyyübî'nin daha önce Müslümanlara yapılan kıyımı hatırlatarak onlara aman vermeyeceğini ve katledilen Müslümanların intikamını alacağını ifade etmesi üzerine Balian, Selâhaddîn Eyyübî'ye şu ifadelerle seslenmiştir:

Ey Sultan! İyi bil ki, biz bu şehirde Tanrı'dan başkasının bilemeyeceği kadar büyük bir kalabalığa sahibiz. Bu topluluk aman almak umuduyla savaşa ara verdi. Sen diğer şehirlerin halkına aman verdiğin gibi onlara da aman verirsin zannettiler. Onlar yaşamak istiyorlar ölmek istemiyorlar, fakat ölümden başka çare olmadığını görürsek, Tanrı'ya yemin ederiz ki çocuklarımızı ve kadınlarımızı öldürüp mallarımızı ve eşyalarımızı ateşe veririz. Size bu mallardan istifade ettirmeyiz. Ne bir erkeği ne de bir kadını esir alamazsınız. Kubbettü's Sahra'yı, Mescid-i Aksâ'yı tahrip eder daha sonra esir Müslümanları öldürürüz. Bunların sayısı beş bindir. Sonrada size karşı saldırıya geçer canını ve kanını müdafaa etmek isteyen insanlar gibi savaşırız. O zaman öldürülenlerin sayısı kadar adam öldürmedikçe ölmeyiz. Ya şerefimizle ölür ya da şerefli şekilde muzaffer oluruz¹⁷.

Balian'ın ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Haçlılar, canlarından başka kaybedecek hiçbir şeyleri olmadığını anladıklarından Selâhaddîn Eyyübî'yi esir aldıkları Müslümanları öldürmekle tehdit etmektedirler.

Kaynaklar Kudüs'teki kuvvetlerin yaklaşık 60.000¹⁸ olduğunu ifade etmektedir ki bu sayı zayıf vermeden önceki durumdur. Mücadele sırasında her iki gurup da ağır zayıflar verdiği için bu sayıda ciddi bir azalma söz konusudur. Balian'ın Selâhaddîn Eyyübî ile yaptığı görüşme sırasında Müslümanlar şehre hücum etmeye başlayarak yanlarında getirdikleri merdivenleri şehrin ana surlarına dayamışlardır. Surların üzerine on-on iki kadar sancak diken Müslümanlar, lağım açarak surların çöktüğü yerden içeri

---

Deniz Altunbaş, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 169; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 389; Ağırakça, *Selâhaddîn Eyyübî ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 86-87.

¹⁶ Ernoul Kroniği, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 171.

¹⁷ İbnü'l Esîr, *el Kâmil fit- Târîhi*, C. IX, s. 509.

¹⁸ Gregory (Bar Hebraeus) Abu'l-Farac, *Abül-Farac Tarihi*, C. II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 444; İbnü'l Esîr, C. IX, s. 509.

girmeye çalışmışlardır. Surların üzerinde askerlerini gören Selâhaddîn Eyyûbî, Balian'a şu cevabı vermiştir: *Sancaktarlarım ve askerlerim içeriye girdikten sonra bana ne diye şehri teslim etmeyi ve sullu yapmayı teklif ediyorsunuz? Çok geç. Görüyorsunuz ki şehir artık benim.* Bu konuşmanın hemen akabinde surlardan atılan Müslümanları gören ve mücadelenin seyrinin değişmesi üzerine öfkelenen Selâhaddîn Eyyûbî, Balian'ı yanından göndererek konuşmak için ertesi gün gelmesini söylemiştir. Balian, Selâhaddîn Eyyûbî'nin huzuruna ikinci kez geldiğinde Kudüs'teki Hristiyanların canlarının bağışlanması karşılığında şehri ona teslim edeceğini bildirmiştir¹⁹. Şehrin tam teslimiyeti anlamını taşıyan bu görüşme sonrasında Selâhaddîn Eyyûbî, onun bu teklifini bazı şartlar öne sürerek kabul etmiştir. Bu şartlar; erkeklerden on dinar, cinsiyet fark etmeksizin çocuklardan ikişer dinar, kadınlardan da beşer dinar alınmak suretiyle bu meblağın kırk gün içinde verilmesi yönündedir²⁰. Öne sürülen bu meblağların ödenmemesi durumunda, ahalinin köle sıfatıyla tutulacağını²¹ belirten Selâhaddîn Eyyûbî, insani kimliğini bir kez daha ön plana çıkarmak suretiyle belirlenen parayı ödeyemeyecek durumda olan yaklaşık yedi bin kişinin otuz bin dinar ödemesi karşılığında serbest bırakılmasına karar vermiştir²².

Balian, barış şartlarının belirlenmesinin ardından gelişmeleri bildirmek için Selâhaddîn'in yanından ayrılmıştır. Balian'ın Selâhaddîn ile yaptığı anlaşmadan memnuniyet duyan Patrik, Tapınak ve Hospital şövalyeler; şehrin anahtarını Selâhaddîn Eyyûbî'ye göndermişlerdir²³. Böylece Balian, 27 Recep 583 (2 Ekim 1187) tarihinde şehri, Selâhaddîn Eyyûbî'ye teslim etmiştir²⁴.

¹⁹ Ernoul Kroniği, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 171-173.

²⁰ Ernoul Kroniği, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 173; Demirkent, "Kudüs", s. 329-332.

²¹ İbnü'l Esîr, *el Kâmil lit- Târihi*, C. IX, s. 509-510.

²² Selâhaddîn Eyyûbî alması gereken yüz bin dinar tutarı tahsil etmiş olsaydı hazinesine ciddi miktarda para girecekti. Fakat o her zaman olduğu gibi merhametini göstermiş bu paranın sadece otuz bin liralık kısmını tahsil etmişti. Böylelikle insanların serbest kalarak şehirden ayrılmalarını sağlamıştı.

²³ Ernoul Kroniği, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 176-177.

²⁴ İbnü'l Esîr, *el Kâmil lit- Târihi*, C. IX, s. 507-512; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XIII, s. 26-31; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 444-447; Georgy Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 376; Işın Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, C. XIV, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 535-536; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. yüzyıldan 1517'ye Yakın Doğu*, Çev. Özden Arkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 59; Ağrakça, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 23-32; Abdullah Nasıh Ulvân, *Kudüs Fatihî Selâhaddîn Eyyûbî*, Çev. Mustafa Salih Çakmaklı, Seçkin Yayıncılık,

Yaklaşık yüzyıl boyunca Hristiyan güçler tarafından zulüm ve adaletsizlik ekseninde idare edilmeye çalışılan Kudüs, artık refah bir döneme girmiştir. Selâhaddîn Eyyübî'nin iyi bir strateji izleyerek Ortodoks Hristiyanlarıyla işbirliği yapması²⁵, başarıyı kaçınılmaz hale getirmiştir. Cuma günü şehre giren Selâhaddîn Eyyübî²⁶ ve Müslümanlar, Kubbetü's-Sahra'nın üzerindeki altın yıldızlı haçı sökmüşler ve akabinde sevinç çılgınlıkları atarak bu başarıyı kutlamışlardır. Sadece Müslümanların değil Hristiyan halkın da çılgınlıkları şehirde yankılanmıştır. Aralarındaki tek fark ise onların çılgınlıklarında üzüntü ve serzenişin olmasıdır²⁷.

Kurtuluş fidyelerini veren Hristiyanlar, güvenlik tedbirleri altında şehirden çıkarılmışlardır²⁸. Selâhaddîn Eyyübî onların şehirden çıkartılması sırasında gereken tüm tedbirleri almış, onların can ve mal güvenliklerini sağlamıştır. Bu süreçte dul ve yetimlere hazineden hediyeler verilmesi üzerine çeşitli suistimaller meydana gelmişse de Selâhaddîn Eyyübî bu duruma kayıtsız kalmamış, durumdan sorumlu olan kişileri en ağır şekilde cezalandırmıştır.

Bu anlaşma sürecinde Templier²⁹ ve Hospitalier³⁰ tarikatları kendi mensuplarını kurtarmak için tek kuruluş bile harcamamışlardır. Patrik de

---

İstanbul 1992, s. 69-74; Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008, s. 201; Bırsel Küçüksipahioğlu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi (1109- 1187)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s. 691-692.

²⁵ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 389.

²⁶ Muammer Gül, *XI. ve XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ 1997, s. 59-62.

²⁷ İbnü'l Esîr, *el Kâmil lit- Târihi*, C. IX, s. 510-511.

²⁸ Selâhaddîn Eyyübî'nin Kudüs halkına karşı merhametli yaklaşımı sayesinde halk hiçbir zarar görmeksizin şehirden çıkarılmıştı. İslam'ın kaynağı Kur'an-ı Kerim'i rehber edinerek hoşgörülü bir politika izleyen Selâhaddîn Eyyübî, Müslümanların öcünü almayı amaçlayarak kindar bir duruş sergilememiştir. Bkz; İbnü'l Esîr, *el Kâmil lit- Târihi*, C. IX, s. 509-512; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XIII, s. 27-28; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 390-393; Şeşen, *Selâhaddîn Eyyübî ve Devlet*, s. 116; Holt, *Haçlılar Çağı*, s. 59.

²⁹ Templier, XII. yüzyılın başlarında Kudüs'te kralın izniyle kurulmuş bir tarikattır. Kral II. Baudouin, onlara ikamet etmeleri için Temple (Tapnaklar) mahallesini uygun görmüş bu nedenle de tarikat adını Temple kelimesinden gelmekte olan Teplier'den almıştır. Bu tarikata mensup şövalyeler pelerinlerinin üzerine kırmızı kumaştan haç dikmek suretiyle diğer şövalyelerden ayrılmışlardır. Bkz; Ebru Altan, "Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu", *Belleten*, C. LXVI. S. 245, 2003, s. 90-91.

³⁰ Hospitalier, hayır kuruluşu niteliğinde bir tarikat olup XI. yüzyılın sonlarında İtalyan tacirler tarafından Müslümanlardan alınan özel izin ile Kudüs'ten geçecek yoksul ve hasta hacı

sadece on dinar ödeyerek sahip olduğu altın, gümüş ve arabalar dolusu servetiyle Kudüs'ten ayrılmıştır. Selâhaddîn'in bu insanca davranışı, Kudüs'ü zapteden Haçlılar'ın vahşetiyle tam bir tezat teşkil etmektedir³¹.

Templier, Hospitalier ve Balian idaresinde olmak üzere üç gurup halinde yola çıkan Haçlılardan³² ayrı olarak Ortodoks ve Yakubiler, cizye³³ ödemeleri mukabilinde Kudüs'te kalabilmişlerdir. Akka ve Kudüs'ün 583 (1187) yılında fethedilmesinden sonra Hospitalierler sarayının bir kısmı ile Kudüs'teki Kamame Kilisesi yanındaki Patrikhane, Sofilere ribat olarak vakfedilmiştir³⁴.

Mi'râc Kandili'ne denk düşen 27 Receb 583 (2 Ekim 1187) Cuma günü Selâhaddîn Eyyübî Kudüs'e girmiştir. Haçlılar'ın 88 yıl önce kana buladıkları şehirde hiçbir taşkınlık yapılmamasına dikat edilmiştir. Hristiyanlara ait kutsal yerlerin idaresi, Ortodoks Kilisesi'ne teslim edilmiştir. Bir süre Kudüs'te kalan Selâhaddîn Eyyübî, Haçlılar tarafından saray olarak kullanılan Mescid-i Aksâ'yı camiye çevirmiş ve Templier tarikatının yaptığı değişiklikleri ortadan kaldırmıştır. Zarar gören surlar ve burçlar tamir ettirilerek çevresine derin hendekler kazılmıştır. Selâhaddîn Eyyübî, Kudüs'ün idaresini Fakih Ziyâeddin İsâ'ya vermişse de onun 585/1189 yılında ölümüyle yönetime Hüsâmeddin en-Necmî getirilmiştir. Kudüs'ten ayrılan Haçlılar Sûr, Trablus ve Antakya civarlarında kümelenmeye devam etmişlerdir. Bu bağlamda Kudüs

---

adaylarına yardım etmek amacıyla kurulmuştur. Devletin siyasi düzeninden bağımsız olarak hareket eden ve sadece Papa'ya karşı sorumlu olduğunu düşünen bu tarikatlara mensup şövalyelerin sayısı iki bin civarındaydı. Onların sembolleri zırhlarının üzerine giydikleri uzun mantolara işlenmiş beyaz haçtır. Bu kişiler farklı bir amaçla kurulmalarına rağmen sonrasında Haçlı seferlerinin hepsine katılmışlardır. Bkz; Altan, "Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu", s. 88-89.

³¹ Demirkent, "Kudüs", s. 329-332.

³² Ernoul Kroniği, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 180; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, s. 390-391.

³³ Cizye, sözlüklerde "kâfi gelmek, karşılığını vermek ve ödemek" olarak geçmekte olup İslam hukukunda zimmilere tanınan haklar karşılığında onlardan istenen yükümlülüktür. Ayrıca Cizye, teori ve uygulamada uzunca bir aşamadan geçtikten sonra son şeklini almıştır. Bkz; B. Christof Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (Baş Vergisi)" *Belleten*, C. VIII/32, 1944, s. 615; Oktay Özel, *Avarız ve Cizye Defterleri*. *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*. Ankara 2001, s. 35; Mehmet Erkal, "Cizye", *DİA*, C. VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 42.

³⁴ Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Devrinde Eyyübiler Devleti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983, s. 265-266.

Kralığı'nın bir asır daha Suriye'nin kıyı şehirlerinde Akkâ merkez olmak üzere varlığını sürdürdüğü görülmektedir³⁵.

Haçlılar'ın Kudüs'ten ayrılmasıyla harekete geçen Selâhaddîn, burada dua etmeden önce Dimaşk'a haber gönderip dört-beş deve üzerinde tapınağı yıkamaya yetecek kadar gül suyu getirtmiştir. Tapınak, gelen bu gül sularıyla yıkandıktan sonra tepesindeki dev haç, yerinden sökülmüş, Müslümanlar yere düşen haçı Davud Kulesi'ne kadar yerlerde sürüklemek suretiyle parçalamışlardır. Tapınak ve çevresindeki temizlik işlemleri bittikten sonra Selâhaddîn Eyyübî, bu zaferi kendisine bahşettiği için Allah'a dua edip şükretmiştir. Hristiyanlar şehirden gidene kadar da Kudüs'ten ayrılmamıştır³⁶.

Yüzyıla yakın bir zaman, Haçlı işgal ve hâkimiyetinde kalan Kudüs'ü onların elinden kurtaran Selâhaddîn Eyyübî'nin İslam'a olan bağlılığı bu fethin gerçekleştirilmesini sağlayan en önemli etkidir. O, hükümdar ailesinden gelmemesine ve saltanatını babasından miras olarak almamasına rağmen, kendi şahsiyet ve dehasıyla insanların güvenini kazanmayı başarmış önemli bir kişidir. Halkın ona duyduğu sevgi ve bağlılık onun en yüksek makama ulaşmasını sağlamıştır³⁷.

Sonuç

Yüzyılların belki de en çilekeş şehridir Kudüs. Birçok dinin var olduğu kozmopolit yapısından kaynaklı olsa gerek siyasi teşekküllerin gözünde her zaman değerli bir yer olarak görülmüş, bu nedenle de mücadelelerin ana merkezi olma kimliğinden bir türlü kurtulamamıştır. Dinsel kimliğiyle tezat bir kadere sahip olmasından kaynaklı, tarihin hiçbir döneminde dingin ve huzurlu bir yaşam merkezi olmayı başaramamıştır. Birçok insanın kanının döküldüğü özellikle Müslümanların tarifsiz acılar yaşadığı bu yüce şehir, semavî dinlerin merkezi olması nedeniyle dinamik bir yapıya sahiptir.

Kudüs'ün kutsallığı, şehrin tarihini ve kaderini oluşturma hususunda en önemli etkidir. Yüzyıllar boyunca birçok devletin hâkimiyet kurmak istediği ve insanlar için hayranlık uyandıran Kudüs, inançların gözünde vazgeçilmez bir noktada yer almıştır. Tarih boyunca birçok yıkıma da şahitlik eden şehirde her yıkım görkemli ve daha canlı bir şekilde yeniden dirilişi sağlamıştır.

³⁵ Demirkent, "Kudüs", s. 329-332.

³⁶ Ernoul Kroniği, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 183.

³⁷ Ağırakça, *Selâhaddîn Eyyübî ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, s. 175.

XII. yüzyıl öncesi Haçlıların ana merkezi olarak görülürken yüzyılın sonlarına doğru Selâhaddin Eyyûbî tarafından alınan Kudüs, İslam topraklarına katılmıştır. Bu süreç oldukça sancılı olmuş fakat şartların Selâhaddin cephesinde uygun hale gelmesi sonucunda şehir, en az zaiyatla Haçlı tahakkümü altından kurtarılmıştır. Selâhaddin'in fethiyle bir süre nefes almayı başaran Kudüs'un bu durumu uzun sürmemiş, kan yine bu şehrin kaderinde yerini almıştır.

Kaynakça

- ABU'L-FARAC, Gregory (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi*, C. II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1993.
- AĞIRAKÇA, Ahmet, *Selâhaddin Eyyûbî ve Kudüs'ün Yeniden Fethi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2005.
- ALTAN, Ebru, "Sûr", *DİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, ss. 535-537.
- , "Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu", *Bellekten*, C. LXVI. S. 245, 2003, ss. 87-93.
- ARMSTRONG, Karen, *Jerusalem One City Three Faith*. Ballantine Books, United States Of America 1996.
- DEMİRKENT, Işın, "Haçlılar", *DİA*, C. XIV, TDV Yayınları, İstanbul 1996, ss. 525-546.
- , "Hittin Zaferi ve Kudüs'ün Müslümanlarca Fethinin Batı'daki Akisleri", *Bellekten*. LII/205, 1988, ss. 1547-1555.
- , "Kudüs", *DİA*, C. XXVI, TDV Yayınları, Ankara 2002, ss. 329-332.
- DOĞAN, Süleyman, "Dünden Bugüne Şarkın Hüzünlü Şehri Kudüs-ü Şerif", *APJIR*, 2/3, 2018, ss.58-66.
- ERKAL, Mehmet, "Cizye", *DİA*, C. VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, ss. 42-45.
- ERNOUL KRONİĞİ, *Haçlı Seferleri Tarihi, Selahaddin Eyyûbî ve Kudüs'ün Fethi*, Çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.
- GÜL, Muammer, *XI. ve XIII. Yüzyıllarda Kudüs*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ 1997.

- , “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2, Elazığ 2001, ss. 305-312.
- GÜNALTAY, Şemsettin, *Yakın Şark, Suriye ve Filistin III*, TTK Yayınları, Ankara 1947.
- GÜRKAN, Salime Leyla, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*, İstanbul 2018.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Kudüs”, *DİA*, C. XXVI, TDV Yayınları, İstanbul 2002, ss. 323-327.
- HOLT, P. M., *Haçlılar Çağı 11. yüzyıldan 1517'ye Yakın Doğu*, Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- İBNÜ'L-ESİR, İzzeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el Kâmil fit- Târîhi*. C. IX. Çev. Abdülkerim Özyayın-Ahmet Ağırakça, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2016.
- İBN KEŞİR, İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî Ebû'l-Fidâ', *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. XIII, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayıncılık, İstanbul 2000.
- KÜÇÜKSİPAHİOĞLU, Birsal, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi (1109-1187)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003.
- NÂSİR-I HÜSREV, *Sefernâme*, Trc. Abdülvehap Terzi, İstanbul 1950.
- NEDKOFF, B. Christof, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (Baş Vergisi)” *Bellekten*, C. VIII/32, 1944, ss. 516-718.
- OSTROGORSKY, Georgy, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları. Ankara 1999.
- ÖZEL, Oktay, *Avarız ve Cizye Defterleri”, Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*. Ankara 2001.
- RUNCİMAN, Steven *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. II, Çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları Ankara 1989.
- SUBAŞI, Ebubekir, *Kudüs Fatihî Selahaddin Eyyübî*, Mihrabad Yayınları, İstanbul 2009.

- ŞEŞEN, Ramazan *Selâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983.
- , “Hittin Savaşı”, *DiA*, C. XVIII, TDV Yayınları, İstanbul 1998, ss. 165-167.
- , *Selâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1987.
- ULAŞ, İbrahim Halil, *Selâhaddin-i Eyyûbî ve İslam Toprağı*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Niğde 2010.
- ULVÂN, Abdullah Nasih, *Kudüs Fatihî Selâhaddin Eyyûbî*, Çev. Mustafa Salih Çakmaklı, Seçkin Yayıncılık, İstanbul 1992.
- USTA, Aydın, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.

İRAN, ANİRAN VE İRANŞEHR KAVRAMLARI ÜZERİNE

FİLİZ TEKER*

Öz: *İran* sözcüğünün Orta Persçe şekli olan *Ērān*'in *Proto-İrani* bir terim olan *Aryānām*'dan türediği ve *ēr* köküne *ān* çoğul ekinin getirilmesiyle oluştuğu kabul edilir. Kökeni Avesta'ya kadar uzanan *İran* (*Ērān*) sözcüğüne, ilk kez Sasani hanedanının kurucusu I. Ardeşir (224-240)'in yazıtlarında ve sikkelerinde rastlanır. *İran* (*Ērān*) teriminin karşıtı olan Aniran (*Anērān*) terimi ise I. Şapur (240-272) ile birlikte görünmeye başlamıştır. Yedi iklimden oluşan bir dünyanın merkezinde durduğu kabul edilen *Aīryanem Vaejah* (*Aīryan*'ların yayıldığı bölge)'m bir bakıma halefi olarak İranşehr (*Ērānšahr*), tıpkı *İran* gibi Sasanilerin bir tasarımıydı. *İran* fikrinin Ahameniş, Helen, Part hatta Yakın Doğu mirası ile oluşan imparatorluk ideolojisi ile beraber sentezlendiğini söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: İran, İranşehr, Aniran, Ērān, Ērānšahr, Anērān

ON THE CONCEPTS OF IRAN, ANERAN AND IRANSHAHR

Abstract It is accepted *Ērān*, the Middle Persian version of the word Iran is derived from the Proto-Iranian term *Aryānām* and is formed by adding the plural suffix *ān* to the root *ēr*. The word Iran (*Ērān*), whose root goes back to Avesta, was first seen on the inscriptions and coins of Ardashir I (224-240), the founder of the Sassanian dynasty. The term *Anērān* being the opposite of the term Iran (*Ērān*) was started to be seen with Saphur I (240-272). Iranshahr (*Ērānšahr*) was the design of Sassanians as the successor of *Aīryanem Vaejah* (the region where *Aīryan*'s spread) which was accepted to be in the center of a world having seven climates like Iran. it could be possible to state that the idea of Iran was synthesized with the imperial ideology formed with the heritage of Achaemenid, Hellen, Parth and even the Near East.

Keywords: Iran, Ērān, Ērānšahr, Iranshahr, Anērān, Persia

---

* Arş. Gör., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ, ORCID: 0000-0003-4885-6804, fteker@firat.edu.tr.

Giriş

“İran”, siyasi anlamda günümüzde başkenti Tahran olan bir devletin adıdır. İsim, sıfat ve coğrafik bir terim olarak da kullanılan “İran” sözcüğünün sıfat şekli siyasi devlet sınırlarından bağımsız olarak etnolingüistik, kültürel ve jeokültürel bir tanımlayıcı olarak da kullanılmaktadır¹.

İran sözcüğünün, Batı literatüründe çoğu zaman *Persia* ile eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bunun nedeni, Ahamenişlerin ortaya çıktığı *Persis*'ten hareketle antik Grek yazarlarının bu bölgeye *Persia* ismini vermeleridir. Eski dönemlerde bu eş anlamlı kullanım daha yaygın olsa da günümüzde başta İngilizce olmak üzere diğer Avrupa dillerinde de devam etmektedir. Ancak *Persia* ile İran'ın karşıladığı anlam aynı değildir. Kimi bilimsel çevreler bu terimlere farklı anlamlar yüklemektedir. Buna göre; *Persia*, sahip olduğu siyasi sınırlarla bugünkü resmi adıyla “İran İslam Cumhuriyeti” olarak bilinen ülkedir. İran ise dil ve kültür olarak “İranlı” olan daha geniş toprakları kapsar².

İran hükümeti, 1934 yılında aldığı bir kararla ülkesinin ismini “İran” olarak değiştirmiş ve diplomatik ilişkilerde olduğu ülkelerden kendisini Farsça kökene sahip olan “İran” adı ile nitelendirmesini istemiştir. Birçok İranlı düşünür, bunun yanlış bir karar olduğunu belirtmiştir. Onlara göre, İran isminin benimsenmesi ülkenin kültür itibarını zedelemiştir; çünkü “Pers/Fars” adı ülkenin kültürel itibarını vurgulayan bir dizi kavramla nitelendirilir: Pers/Fars halısı, Pers/Fars minyatürü, Pers/Fars edebiyatı... Ve yine onlara göre, “İran” adı bu kültürel birliklerin hiçbirine sahip olmamasının yanı sıra Farsça dışındaki dillerde geçmişi veya kendine özgü kültürü olmayan bir ülkeyi ifade eden “kısır” bir kelimedir. Bu yükselen itirazlar, 1959'da tekrar eski isme dönülmesi için harekete geçilmesine neden oldu ise de o zamana kadar “İran” ismi yerleşmiş olduğundan bu geçiş pratikte mümkün

---

¹ Multiple Authors, “Iran”, *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Originally Published: December 15, 2004, Last Updated: March 29, 2012, This article is available in print. Vol. XIII, Fasc. 2, pp. 204-224 and Vol. XIII, Fasc. 3, pp. 225-336 and Vol. XIII, Fasc. 4, pp. 226, <https://www.iranicaonline.org/articles/iran>, erişim tarihi: 10.10.2020.

² Richard Nelson Frye, *Persia*, Schocken Books, New York 1969, s.13.

olamamıştır. Sonuçta, her iki isim de kullanılmaya başlanmıştır; ama kavramsal olarak bu iki ismin birbirlerini karşılamadıkları açıktır³.

“İran” sözcüğünün günümüzde “İran” olarak adlandırılan devleti tanımlayan bir ad haline gelene kadar geçirdiği gelişim aşamalarını ve tarihsel yolculuğunu incelemek, sözcüğün bir devlet adından bağımsız olarak değerlendirilebilmesi için gereklidir. Bu nedenle, çalışmamız İran (Ērān) adı ve kavramının anlaşılabilmesi için gerekli görülen Aniran (Anērān) ve İranşehr (Ērānšahr) kavramlarını da tarihi olarak ele almayı ve böylelikle her dönemde kullanılagelen, yer yer farklı algılanan ve üzerinde sıkça düşünülen bu sözcüklerin kavramsal çerçevesinin anlaşılması için katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

1.İRAN (ĒRĀN)

İran (Orta Persçe 'yr'n /ērān, Partça 'ry'n /aryān) sözcüğünün *Proto-İrani* bir terim olan *Aryānāni*'den *gentilic (demonym)*⁴ ēr' in çoğul şekli olarak türediği kabul edilir⁵. İlk kez Sasani hanedanının kurucusu I. Ardeşir (224-240)'in unvanlarında ve ardından sikkelerinde karşımıza çıkan İran (Ērān) isminin kökeninin tarihsel olarak bu coğrafyaya hakim olan *Aryan* kavimlerinden geldiği bu sahada araştırma yapan çevrelerce benimsenen bir görüştür. *Aryan* adı, *Aryan* dillerini konuşan antik Hint ve İran halkını tanımlayan bir sözcük olarak *Aryan* ülkelerinde yaşayan *Non-Aryan* halkların karşısı olarak kullanılmıştır⁶. Ahameniş yazıtlarında ve Zerdüş Avesta geleneğinde kullanılan etnik bir sıfat olan *Arya* terimi ise *An-airya (Non-Arya)* dış dünyasıyla tezat oluşturarak bir etnik grubun üyelerinin Avesta'daki

³ Ehsan Yarshater, “Communication”, *Iranian Studies* Vol. 22, No. 1, Taylor & Francis, London 1989, s. 62-64.

⁴ *Demonym*, antik Grekçe “halk, kabile” anlamındaki δῆμος, *dēmos*'tan ve “ad” anlamındaki ὄνομα, *ónoma*,’dan türemiş bir terimdir. *Gentilic* ise Latince *gentilis/gens*’ten türemiş *klan* anlamındaki bir kelimedir. *Demonym/Gentilic* isimler genellikle yer adlarından türeler ve oradaki yerli halka isim olarak verilirler. Geniş bilgi için bkz: Michael Roberts, “The Semantics Demonyms in English”, *The Semantics of Nouns*, Oxford University Press, Oxford 2017, s. 205-220.

⁵ D. N. MacKenzie, “Ērān, Ērānšahr”, *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Originally Published: December 15, 1998, Last Updated: December 15, 2011. This article is available in print. Vol. VIII, Fasc. 5, p. 534 , <https://iranicaonline.org/articles/eran-eransah>, erişim tarihi: 30.08.2020.

⁶ R. Schmitt, “Aryans”, *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Originally Published: December 15, 1987, Last Updated: August 16, 2011. This article is available in print. Vol. II, Fasc. 7, pp. 684-687, <https://www.iranicaonline.org/articles/aryans>, erişim tarihi: 20.07.2020.

kullanımıdır⁷. *Aryan* yaklaşık olarak “soylu”, “asil” anlamına gelen; ikinci mileniyumun sonunda ve birinci mileniyumun başında Ganj ve Fırat nehirleri arasına göç eden Doğu Hint-Avrupa dilleri ya da lehçeleri konuşan halkın genel bir tanımı olarak kabul edilir⁸. *Aryan’lar* İran coğrafyasından kalan en eski yazılı metin olan Avesta’ya göre, *Airyānem Vaejahi*⁹ (*Iranvic*) olarak adlandırılan bölgeden gelmektedirler¹⁰. Avesta’nın 21 *Nosk*’undan biri olan Vendidad (*Vendīdād*)’da *Iranvic* ile ilgili Soğd/Soğdia, Merv, Belh, Nisa, Herat gibi yer isimleri geçmektedir¹². Bu alanda çalışan birçok araştırmacı, Vendidad (*Vendīdād*)’daki yer isimlerine bakarak İranlıların yayılma bölgesinin (yurdunun) yani *Airyānem Vaejahi* (*Iranvic*)’ın Harezm olduğu görüşündedir. Oysaki Zerdüşt geleneğinde Harezm’in yeri kesin olarak belli değildir¹³. Ama yine de İranlıların atalarının o topraklar üzerinde yaşadığına dair derin bir inancı vardır. Bu inanç, onların bu topraklardaki muazzam mirası sahiplenmelerine neden olmaktadır¹⁴.

İran (*Ērān*) sözcüğünün ilk kez geçtiği yazıt olan Nakş-ı Rüstem’deki I. Ardeşir’in üç dilli yazıtı şu şekildedir: Orta Persçe: *’rthštr MLK’ n MLK’ ’yr’ n*¹⁵, Partça: *MLKYN MLK’ ’ry’ n*¹⁶. I. Ardeşir’in oğlu I. Şapur (240-272) kendisinden Orta Persçe *MLK’ n MLK’ ’yr’ n W’nyr’ n*¹⁷, Partça *MLKYN*

⁷ H. W. Bailey, “Arya”, *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Originally Published: December 15, 1987, Last Updated: August 15, 2011. This article is available in print. Vol. II, Fasc. 7, pp. 681-683, <https://iranicaonline.org/articles/arya-an-ethnic-epithet>, erişim tarihi: 20.07.2020.

⁸ Richard Nelson Frye, *The Heritage of Persia*, Mazda Publishers, California 2004, s.2.

⁹ *aryānām waijah > airyanəm vaējō > ērānwēz > irānwēj*

¹⁰ Muhammed R. Hafeziniya, *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*, İraniyat Yayınları, Ankara 2017, s. 21.

¹¹ William W. Malandra, “Vendīdād I. Survey of The History and Contents of The Text”, *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Originally Published: January 1, 2000, Last Updated: September 5, 2006, <https://iranicaonline.org/articles/vendidad>, erişim tarihi: 04.08.2020.

¹² Ceyms Darmesettar, *Mecmua-yı Kavanin-i Zerdüşt (Vendidad-ı Avesta)*, Motercim Doktor Musa Cevan, Donya-yı Kitab, Peyk-e İran, Tehran 1386/2008, s. 57.

¹³ Richard Nelson Frye, *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, Germany 1984, s.61.

¹⁴ Jan-Pol’ Ru, *İstoriya Irana i İrantsev, Ot İstokov do Nashih Dney*, Pervod s Frantsuzskogo. Nekrasov M. Yu., izdatel’s tvo , Yevraziya, Sankt-Petersburg 2015. s.13-15.

¹⁵ Ardašir šāhān šāh ērān

¹⁶ Ardašir šāhān šāh aryān

¹⁷ šāhān šāh ērān ud anērān

*MLK' ıy'n W'n(y)'ıy'n*¹⁸ diye bahsetmiştir. Bu yazıtlarda geçen İran (*Ērān*) sözcüğünün coğrafi bir kavram olarak anlaşılmuş olduğu gerçeğini ilk kez Zerdüşt kutsal metinlerine dayanan ayrıntılı bir kozmogoni ve kozmografi içeren “ilk yaratılış” anlamına gelen; ama içeriği onunla sınırlı olmayan *Bundahišn* (*Bundahišn*)¹⁹ de ve *ērānag* sıfatının oluşumunda görmekteyiz. Bu kavramsal çerçeveden bakıldığında; İran (*Ērān*, *Ērān zanīn*, *šahr-e Ērān*) sözcüğünün “İranlıların toprağı/ülkesi”, İrani (*Ērānī*) sözcüğünün ise “onun sakinleri” anlamında kullanıldığı söylenebilir²⁰. Yine buna paralel olarak, İran (*Ērān*) sözcüğünün ayrıca sıfat olarak *ērīh* ve onun zıt anlamlısı Grekçe “barbar” (*βάρβαρος*) algısına eşdeğer olabilen *an-ērīh* şeklinde de kullanıldığını tespit etmek mümkündür²¹.

Nakş-ı Rüstem’de bulunan bir kaya kabartmasında Sasani hanedanının kurucusu I. Ardeşir Part kralını yenmiş bir şekilde atının üstünde dururken, Ahura Mazda ise atı ile Ehrimen’i ezerken tasvir edilir. Bu kaya kabartmasında I. Ardeşir, Ahura Mazda ile karşı karşıyadır ve Ahura Mazda I. Ardeşir’e hakimiyet sembolünü vermektedir. Buradaki kişilerin kimliği hakkında hiçbir şüphe yoktur; ancak verilmek istenen mesajın önemi her zaman doğru anlaşılammıştır²². Tasvirten anlaşıldığı kadarıyla; Ardeşir, İran (*Ērān*) ve İranşehr (*Ērānšahr*)’i yönetmek için Tanrı tarafından tayin edildiğine inanmakta ve başkalarının da buna inanmasını istemektedir. Bu, erken Sasani krallarının başlattıkları siyasi düzenin İranşehr (*Ērānšahr*) olarak adlandırılması ve İran (*Ērān*) kavramının ortaya çıkarılmasının başlangıcını yansıtmaları açısından son derece önemlidir. Kabartmanın bize dolaylı olarak gösterdiği (I. Ardeşir’in yazıtında ise direkt olarak görebileceğimiz) bir başka özellik ise bu hanedanlığın, oluşturdukları siyasi yapıyı “Sasaniler” den ziyade “İranlılar” olarak adlandırmasıdır ve bu, her şeyden önce siyasi düşüncedeki bir yeniliğin altını çizmektedir. Artık Avesta’da yer alan, *Aryāv*’ların ülkesi anlamına gelen ve ilk kez I. Ardeşir’ in bu bölge için kullandığı İran (*Ērān*) adı İranşehr (*Ērānšahr*) adı ile birlikte Sasanilerin hüküm sürdüğü bölgeye aktarılmıştır.

¹⁸ *šāhān šāh aryān ud anaryān*

¹⁹ *Bundeheş*, Motercim Fernebag Dadegi, Entesarat-i Tus, Tehran 1395/2017, s. 5.

²⁰ MacKenzie, “a.g.m.”, <https://iranicaonline.org/articles/eran-eransah>, erişim tarihi: 30.08.2020.

²¹ Touraj Daryae, *Sasanian Persia The Rise and Fall of An Empire*, I. B. Tauris, London-New York 2009, s. 5.

²² Bruno Overlaet, “And Man Created God? Kings, Priestes and Gods on Sasanian Investiture Reliefs”, *Iranica Antiqua*, Vol. XLVIII, Peeters Publishers, Belgium 2013, s. 313-314.

I. Ardeşir'in bir Avesta çağı kavramı olan "İran"ı bir tasarı şekline dönüştürerek hüküm sürdüğü bölgeye aktarmasının nedenini, klasik tarihçiler gibi onun Ahamenişlerin topraklarını geri almaya çalışması olarak gösterebiliriz; ancak klasik tarihçilerin düşüncelerine paralel şekilde düşünmek pek doğru görünmemektedir. Çünkü İranşehr sözcüğünün anlamı siyasi bir alanda değil belirli bir bölgenin siyasi kavramlarının ortaya çıkmasına neden olan dini bir alanda (Avesta'da) mevcuttur²³. Her şeyden önce, İran (*Ēr*) terimi Zerdüşt'ün iyilik tanrısı Ahura Mazda'nın kötü Ehrimen ile mücadelesini destekleyen bir tarihi çağrıştırmaktadır. Avesta geleneğine uygun olarak İranlılar dünyanın merkezinde (*Iranvic'*te) Sasanilerin Orta Asya'dan İran'a taşıdığı Zerdüşt'ün kendi yurdunda sakindiler. Yedi iklimden oluşan bir dünyanın merkezinde *Iranvic'* in halefi konumunda İranşehr yer almaktaydı ve yine Zerdüşt geleneğine göre dünya çapında siyasi gücün dağılımını denetleyen hakim kral olarak "İranşehr" in yöneticileri bulunmaktaydı²⁴. Buna göre, sonradan siyasi ya da coğrafi anlamlar yüklense de İran sözcüğünün temelinde dini bir algının olduğu açıkça görülmektedir. Kökeni Avesta'ya kadar uzanan ve dini bir temel üzerine inşa edilen İran kavramının Sasanilerin bir icadı olduğunu söylemekten ziyade tarihi süreci göz önüne alarak bu kavramın Sasaniler tarafından yeniden keşfedildiğini söylemek daha doğru olacaktır. Elbette sonraki süreçlerde sözcüğün karşıladığı anlamın her daim "dini" bir algı ile devam etmediğini de unutmamak gerekir.

Sasanilerin neden tarihlerinde Ahameniş, Part gibi siyasi yapılar varken Avesta çağına kadar gidip oradaki bazı kavramları canlandırdıkları sorgulanmaya değerdir. Bu sorgulamanın yapılabilmesi için de ilk önce Sasanilerin tarihi hafızalarında Ahamenişlerin yer edip etmediğinin ve İran kavramının Ahamenişlerde en azından bir fikir olarak bulunup bulunmadığının üzerinde durmak gerekir. Bu, Sasanilerin neden Avesta çağı kadar geriden gelen bir kavramı canlandırdıklarının ortaya çıkarılmasında yardımcı olacak ve dolayısıyla "İran" teriminin kullanılmasının bilinçli bir tercih mi yoksa "milli bir gelenek" mi olduğunun anlaşılmasını sağlayacaktır. İran adının gerçekte Avesta döneminde ortaya çıkan ve Sasanilere kadar gayri resmi bir şekilde devam eden ve Sasanilerle resmi bir nitelik kazanan "milli" bir varoluşu yansıttığı kimi çevrelerce kabul edilen bir görüştür. Oysa Sasanilerin kendilerinden önceki devletlerle özellikle Ahamenişlerle bağımlı

²³ T. Daryaee, *Sasanian Persia The Rise and Fall of An Empire*, s. 5.

²⁴ Richard Payne, "Cosmology and The Expansion of The Iranian Empire, 502-628 CE", *Past & Present*, Volume 220, Issue 1, Oxford Academic, U.K. 2013, s.4.

kestiğini kesin olarak söyleyebiliriz. Böyle bir durumda da “milli” bir varoluşun devamından bahsetmek mümkün görünmemektedir. Sasanilerin Ahamenişlerle bağı kesmesinin sebebi olarak hafızalarında Ahamenişler gibi büyük bir siyasi yapının olmamasının gösterilmesi doğru değildir; çünkü her iki devletin de Fars eyaletinde ortaya çıktığını ve aynı yerlerde bazı arkeolojik eserlerinin bulunduğunu düşündüğümüzde böyle bir hatırlamamanın olasılık dahilinde olmadığı görülecektir. Bunun dışında, Ahamenişler gibi çok geniş bir bölgeye hükmetmiş bir devletin kaynaklarda ve toplum hafızasında bulunan bilgilerinden Sasanilerin habersiz olması da akla yatkın değildir. O halde tam da bu noktada sorgulamayı hem Sasanilerin neden Ahamenişlerle bağı kesip bir Avesta çağı kavramı olan İran’ı dirilttikleri hem de Ahameniş, Part gibi devletlerde neden “İran” adının kullanılmadığı şeklinde iki yönlü olarak yapmak gerekmektedir.

Sasani resmi kayıtlarında birkaç istisna dışında Ahameniş hükümdarlarının adına rastlanmadığı gibi Ahamenişlerle ilgili bilgiye de rastlanmaz. Sasanilerin Ahamenişlerle ilgili bu kadar sessiz kalmasına karşın Sasani döneminin kendi resmi kayıtları dışındaki kaynaklar Sasanilerin Ahamenişleri hatırladığını ve hatta Pers İmparatorluğunu yeniden canlandırmak istediklerini yazmaktadır²⁵. Ortada bir çelişki olduğu aşikardır. Temelde VI. asrın sonlarına doğru yazıya geçirilmiş olduğu düşünülen ve Pers ulusal tarihinin bir parçası olan *Hudayname (Xwadāy-Nāmag)*²⁶ nin destansı bir şekli olan *Şehname* ve diğer Orta Persçe kaynaklar ilim çevrelerince İran gelenekselliğini yansıması bakımından güvenilir kabul edilmektedir. Bunların Pişdadiler (*Pišdādīān*) ve Kayanilerden (*Kayāniān*) bahsederken Ahamenişlerden bahsetmediği görülmektedir. Bu, açıkça Sasani tarih yazımında Ahamenişlerden vazgeçildiğini göstermektedir. Sasanilerin IV. yy sikkelerinden anlaşıldığı üzere, Sasaniler belirtilen dönemde ilahi soydan Avestan Kayani soyuna kaymaya başlamışlardır. IV. yy’n sonu ile V. yy’n başında Sasanilerin unvanlarında da bir değişiklik olduğunu ve “kay” unvanını kullanmaya başladıklarını görüyoruz. Bu değişikliğin neden olduğu üzerinde düşünüldüğünde özellikle köken mitlerine temellenen kolektif bir hafıza oluşturma isteği akla gelmektedir. Muhtemelen bu kolektif hafızaya aktarılan Avesta zamanından gelen bir “İran” fikridir. Bütün bu değişiklikler ve “kayma”lar aslında Sasaniler tarafından bilinçli bir yönlendirme yapıldığının

²⁵ Ehsan Yarshater, “Were the Sasanians Heirs to the Achaemenids?”, *La Persia nel Medioevo, Accademia Nazionale dei Lincei*, Roma 1971, s. 519.

²⁶ Jaakko Hämeen-Anttila, *Khwadāy-nāmag The Middle Persian Book of Kings*, Brill, Leiden 2018, s.2.

işareti olarak kabul edilebilir. Bu yönlendirmenin neticesinde doğal olarak hafıza tarihten uzaklaşmakta ve geçmiş ile tarih ayrılmaktadır. İşte tüm bu Zerdüşt kolektif hafızası, Sasanileri klasik tarih yazımından da uzaklaştırmıştır. Aslen bir İranlı olan ve günümüzde Sasani tarihi alanında çalışan en yetkin isimlerden biri olan *Touraj Daryae'* ye göre, Avesta'da hatırası olmayan Ahamenişlerin Sasani hafızasından çıkarılması bilinçli bir seçim olabilir²⁷. Pers arkeolojisi uzmanı *A. Shapur Shahbazi* ise Sasanilerin Ahamenişleri tanıdığını ve II. Şapur (309-379) ile birlikte Kayanilere doğru bir kayma olduğunu savunur.²⁸ *Shahbazi*' nin belirttiği dönem aslında İran'ın doğusunda yeniden Turanlıların akınlar yaptığı zamanlardır. Sasanilerin özellikle V. yy'da böyle bir kayma yaşamasının nedeni kanaatimizce İran'ın yeniden Turan akınlarıyla karşılaşması sonucu kolektif hafızalarında yer alan İran-Turan mücadelelerinin canlanmasıdır. Unvanlarda yapılan değişiklikler bize eski dönemlerde Turanlılarla yapılan mücadeleler sırasında İran hükümdarlarının kullandığı unvanlara bir dönüş yapıldığını göstermektedir.

Bu durum, akla hemen 'O halde Sasaniler kimin mirasçısıdır?', sorusunu getirmektedir. Bu sorunun cevaplanmasını kolaylaştıran önemli bir bilgiyi bize Sasanilerin önemli bir devlet adamı olan *Tenser*'in Taberistan hükümdarına yazdığı bir mektup olan *Name-ye Tansar* (Tansar Nāmag) vermektedir. *Name-ye Tansar*'a göre Zerdüştlüğü koruyan geleneksel hükümdarlar Avesta'da ve Orta Pers yazımında *Keyand Vishtaspa* ve *Ardeşir* olarak adlandırılmaktadır²⁹. Bu bilgi bize Sasanilerin Kayanilerle bir bağlantı kurmaya çalıştığını hatta İran halkının kolektif hafızasında bu şekilde prestij ve meşruiyet kazanmaya çalıştığını açıkça göstermektedir.

İran adının "resmi" olarak ne zaman ortaya çıktığı konusunda İran tarihi uzmanları arasında hiçbir fikir ayrılığı yaşanmazken "İran fikri"nin ortaya çıktığı dönem konusunda bir fikir birliği yoktur. *A. Shapur Shahbazi*, ulusal bir devlet olarak İran fikrinin Sasanilerden daha önce ortaya çıktığı görüşündedir ve Avesta dönemini bir İran (Aryan) İmparatorluğu olarak ele alır. İran dinleri konusunda uzman olan İtalyan tarihçi *Gherardo Gnoli* ise

²⁷ Touraj Daryae, "Memory and History: The Construction of the Past in Late Antique Persia", *Name-ye Iran-e Bastan*, : *The International Journal of Ancient Iranian Studies*, Vol. 1, No. 2, Irvine 2001, s.10-13.

²⁸ A. Shapur Shahbazi, "Early Sasanians' Claim to Achaemenid Heritage", *Name-ye Iran-e Bastan: The International Journal of Ancient Iranian Studies*, Vol. 1, No. 1, Irvine 2001, s.69.

²⁹ M. Boyce, *The Letter of Tansar*, Instituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Rome 1968, s. 62.

Ahamenişlerin ve Partların resmi devlet adlarında “İran” sözcüğünün olmamasından dolayı Sasani hanedanının İran fikrini yeniden keşfettiğini savunur³⁰. *Gnoli* nin ortaya attığı tez yüz yılı aşkın bir süre önce *Paulus Cassel* tarafından dile getirilmiştir. Hatta *Cassel*, *Friederich Spiegel’in Eranische Altertumskunde* isimli “İran” adını içeren ve antik dönemi kapsayan eserini şiddetle eleştirmiştir. *Cassel*’ e göre, klasik ve İbranice kaynaklarda tüm Ahameniş dönemi boyunca “İran” adı zikredilmemiştir ve eğer Med ya da Pers devletinin resmi adı “İran” olsaydı bunu kaynaklardan öğrenmek mümkün olurdu³¹. Bu nedenle, *Cassel* “İran” adının Sasani dönemi dışındaki eski dönemler için kullanılmasının doğru olmadığını savunmuştur. Pers İmparatorluğu alanında uzman olan Alman tarihçi *Josef Wiesehöfer*, Ahameniş İmparatorluğunun kökeninin *Persis* ile olduğu kadar *Aryan* etnik ve kültürel topluluğuyla da bağlantılı olduğunu ifade etmektedir³². İsveç asıllı Amerikan tarihçi *Richard Nelson Frye*, çok geniş bölgelere yayılmış olan Ahameniş İmparatorluğunda *Aryānām xšaθram* (Aryanların ülkesi/krallığı) terimine hiçbir kaynaktan rastlanmadığı için bu terimin yaygın olarak kullanılmadığını ve Ahamenişler gibi büyük bir İmparatorluğun Aryan İmparatorluğu olarak adlandırılmayacağını; ama böyle bir adlandırmanın olmamasının da bu terimin Ahamenişlerde olmadığı anlamına gelebileceğini savunur³³. *Gnoli* de böyle etnik bir tanımlamanın (*Aryānām xšaθram*) kraliyetin hakimiyet alanını sınırlandırabileceği için kullanılmadığı görüşündedir. *Shahbazi*, daha önce de belirttiğimiz gibi Avesta’da anlatılan toplumun ulusal bir imparatorluk olduğunu savunarak *xšaθra* teriminin daha sonra *Aryānšatra* > *Ērānšahr* > *Iran* olarak İran ideolojisine girdiğini düşünmektedir³⁴.

Helenistik dönemin yöneticisi Büyük İskender, *Aryānām xšaθram* gibi bir terimin varlığına izin vermemiştir. Bu nedenle, İskender’in fethini takiben Helenistik yazarlar sadece *Aryān* terimini kullanmış ve bu dönemde *Aryān* coğrafik bir terime dönüşmüştür. Part/Arşakların ise kendilerinden önceki

³⁰ Gherardo Gnoli, *The Idea of Iran, An Essay on its Origin*, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Roma 1989, s. 175.

³¹ A. Shapur Shahbazi, “The History of the Idea of Iran”, *Birth of The Persian Empire Vol I The Idea of Iran*, Ed. Vesta Sarkhosh Curtis Sarah Stewart, I.B.Tauris & Co Ltd., London-New York 2005, s. 100.

³² Josef Wiesehöfer, “The Achaemenid Empires” *The Dynamics of the Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium*, Ed. By an Morris and Walter Scheidel, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 88.

³³ R. N. Frye, *The Heritage of Persia*, s.3.

³⁴ A. S. Shahbazi, “The History of the Idea of Iran” , s.103-104.

tarihin farkında olduklarını göstermesi açısından Ahamenişlerin unvanlarını kullanmalarını önemlidir³⁵. Partların bu kolektif hafızaya sahip olduğunun kamtı olarak çoğu zaman ülkeleri ve ülkelerinin çevresi için İranşehr (*Ērānšahr*) adını kullanmaları ve başkenti *Apařšehr/Abařšehr* (*Abaršahr*) olan Nişabur (*Niřāpūr*)'un sık sık İranşehr olarak adlandırılması gösterilir. Esasında bu konuda tam bir görüş birliği yoktur. Bazı uzmanlar *Abařšehr/Apařšehr*'in İranşehr sözcüğünün bozulmuş şekli olduğuna kesinlikle karşı çıkmaktadır.

Siyasi bir kavram olarak “İran”ın Sasanilerin çöküşüyle beraber ortadan kaybolduğu genel olarak kabul edilen bir görüştür. Sonraki süreçte Firdevsi gibi İslam coğrafyacıları ve tarihçileri de bu kavramı Sasani İmparatorluğunu nitelemek için kullanmışlardır. İlhanlıların bir süre sonra ilk kez İran resmi adını yeniden kullandığını ve XIX. yy'a kadar da bu siyasi kullanımın devam ettiğini söylemek mümkündür³⁶. Saffariler, Samaniler, Büveyhiler, Selçuklular ve onların halefleri zamanında İran adı kayıtlarda yer almazken Safeviler zamanında “Memalik-i İran” olarak belki de İranşehr'e karşılık gelen bir İran adı kullanılmaya başlanmıştır³⁷.

“İran” sözcüğünün tarihi süreçteki gelişimi ve değişimi bu sözcüğün kavramsal çerçevesinin oluşturulmasını her ne kadar zorlaştırsa da ortaya çıktığı dönemde sözcüğün etnolingüistik, Avesta çağında ise dini bir algıyı yansıttığını söylemek mümkündür. Ancak sonraki süreçte bu sözcük etnolingüistik ve hatta dini anlamdan ziyade siyasi, coğrafik ve kültürel anlamlar kazanmıştır. İran sözcüğünün tarihsel süreç içerisinde gelişim ve değişimine uygun olarak kullanılması gerekmektedir. Günümüzde genellikle siyasi (bir devletin adı olduğu için) ve coğrafik anlamda kullanılan “İran” sözcüğü aslında kültürel ve jeokültürel bir anlamı ifade etmektedir.

2. ANİRAN (ANĒRĀN)

Zerdüştlüğün ve İran (*Ērān*)'ın düşmanını nitelemek için kullanılan Orta Persçe etnolingüistik bir terim olan Aniran (*Anērān*), etimolojik olarak *ēr* /*ir* sözcük kökünün negatif ön ekli çoğul bir biçimdir. Anlam olarak İran (*Ērān*)'ın zıttıdır ve tıpkı İran (*Ērān*) sözcüğü gibi Aniran (*Anērān*) sözcüğü de Avesta'da geçmektedir. Aniran, İranlı olmayan krallıkların *x'arnah* (ilahi

³⁵ Touraj Daryaei, “National History or Keyanid History? :The Nature of Sasanid Zoroastrian Historiography”, *Iranian Studies*, Volume 28, Numbers 3-4, Summer/Fall 1995, s.131.

³⁶ Josef Wiesehöfer, *Ancient Persia*, Translated by Azizeh Azodi, I. B. Tauris Publishers, London-New York, 2014, s. XII.

³⁷ A. S. Shahbazi, “The History of the Idea of Iran”, s.108.

krallık alameti) tarafından yok edilmesine gönderme yapar³⁸. Aniran sözcüğü, Avesta'dan sonra Sasaniler döneminde I. Şapur'un Kabe-yi Zerdüşt'teki yazıtında, sikkelerde ve bir mühür üzerinde yeniden karşımıza çıkmaktadır. I. Şapur' un unvanı, yönetimi sırasında "İranlı olmayanları" da hakimiyeti altına almasıyla *sāhān sāh ērān ud anērān* olarak değişiklik göstermiştir.

İran ve Aniran'a Sasanilerin gözünde hangi bölgelerin dahil olduğunu belirlemek aslında oldukça güçtür. Çünkü hangi toprakların İran'ın bir parçası olarak görüldüğünü belirleyen ölçüt kesinlikle sadece dilsel ve etnik değildir. Ama yine de I. Şapur'un Fırat'ın ötesinde fethettiği yerlerin onun sikkelerinde görülen Aniran sözcüğüne karşılık gelebileceği düşünülmektedir; çünkü M.S. III. yy'da Zerdüşt Rahip Kerdir bu bölgelerden Aniranşehr (*Anērānšahr*) olarak bahsetmiştir³⁹. İlginç olan nokta ise Ermenistan, Kafkasya gibi "İranlıların yoğun olmadığı yerler" I. Şapur'un yazıtında İran'a dahil edilirken; Suriye, Klikya, Kapodakya gibi Roma İmparatorluğundan fethedilen yerlerin Aniran'a dahil edilmiş olmasıdır. Aniran sözcüğünün Zerdüşt literatüründe olduğu gibi Sasani politik düşüncesinde de belirgin bir dini çağrışma sahip olduğu düşünülmektedir. Zerdüşt'ün hayatı, Zerdüştlük ve *Mazdayasnian* dinler hakkında bilgiler veren Orta Persçe bir metin olan Dinkard (*Dēnkard*)⁴⁰ a göre bir *anēr* kişi sadece *Non-Iranian* değil aynı zamanda *Non-Zoroastrian* 'dır. *Anēr*, bir yandan şeytana tapanları belirtirken bir yandan da diğer dinlerin taraftarlarını belirtmektedir. Bu dini çağrışma paralel olarak Araplar, Türkler ve Müslümanlar *anēr* olarak adlandırılmaktadır⁴¹. İraniler ve Turaniler arasında yaşanan savaşlar neticesinde zamanla Turani terimi Aniran teriminin yerini almıştır⁴²

İran sözcüğü sadece İran dillerini konuşanların yaşadığı bir yer değil, ayrıntılı bir şekilde düşünülmesi gereken daha soyut anlamlı bir sözcüktür⁴³. Üzerinde titizlikle durulması gereken bu soyutluğun kavranabilmesi için sadece "İran" ın ifade ettiği anlamı kavramak yeterli değildir. İran sözcüğü ile

³⁸ Ph. Gignoux, "Anērān," *Encyclopædia Iranica*, Online Edition, Originally Published: December 15, 1985, Last Updated: August 3, 2011, This article is available in print. Vol. II, Fasc. 1, pp. 30, <http://www.iranicaonline.org/articles/aneran>, erişim tarihi: 10.10.2020.

³⁹ Touraj Daryae, "Sasanian Coins & Kingship", *Persian Kings*, ed. Keyvan Safdari, Touraj Daryae, 2020, s.36.

⁴⁰ Dastur Peshotanji, Behranji Sanjana (ed.), *Denkard, The Acts of Religion*, Book 3, Ardeshir & Co. Bombay, 1876, s. XXXIV.

⁴¹ Gignoux, "a.g.m.", <http://www.iranicaonline.org/articles/aneran>, erişim tarihi: 10.10.2020.

⁴² Hafeziniya, *a.g.e.*, s.21.

⁴³ R. N. Frye, *The Golden Age of Persia*, Phoenix Press, London 2008, s.3.

anlamca zıt da olsa bir ilişkisi bulunan “Aniran”ı da kavramak bütüncül bir bakış açısı kazandırması açısından gereklidir. İran tarihinin gelenekleri arasında erken dönemlerden itibaren “İran ve Aniran” mücadelesinin olduğu bilinmektedir. Bu ikili gelenekte İran ve Aniran krallarının varlığı İran halkı tarafından benimsenmiş ve hatta tarihi/mitsel ya da edebi bir söylem ile günümüze kadar ulaşmıştır. Bu ikilik/zıtlık İran tarihinin ve kültürünün temel dinamiklerinin belirlenmesi ve anlaşılması açısından önemlidir.

3. İRANŞEHR (ĒRĀNŠAHR)

İranşehr sözcüğü ilk kez I. Şapur’un Kabe-yi Zerdüşt ’teki üç dilli yazıtında *Ērānšahr* (Partça *Aryānšahr*) olarak karşımıza çıkar. (Orta Persçe ‘*NH . . . y’ nštry ḥwt’ y ḤWHn*⁴⁴, Partça ‘*NH . . . ry’ nḥštr ḥwtwy ḤWYn*⁴⁵)⁴⁶. I. Şapur’un yazıtında bahsettiği İranşehr (*Ērānšahr*)’in neresi olduğunu bu üç dilli yazıtın bazı kısımları tahrip olduğu için oradan tespit edebilmek zordur.

Bu güçlüğü Kerdir’in yazıtları ile biraz da olsa aşmak mümkündür. Kerdir, Sasani döneminde yaşamış ünlü bir Zerdüşt rahiptir ve Nakş-ı Rüstem, Kabe-yi Zerdüşt gibi yerlerde yazıtları bulunmaktadır⁴⁷. Kerdir, yazıtlarında İran’ın şehirlerini listelemiştir. Bu liste ile I. Şapur’un yazıtında geçen yer isimleri karşılaştırılarak İranşehr’in sınırları aşağı yukarı tespit edilebilir. Buna göre İranşehr; Doğu İran dünyası, İran Platosu ve Mezopotamya’ya karşılık gelen bir bölgedir⁴⁸. Görünüşe göre I. Şapur İranşehr terimini Doğu’da Ceyhun sınırına ulaşınca kullanmaya başlamıştır. İranşehr’in de tıpkı İran gibi Sasanilerin bir tasarımı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Her ne kadar İranşehr siyasi ve coğrafik bir isim gibi görünse de bu ismin kültürel bir boyutunun da olduğuna dikkat edilmesi gerekir. Sasaniler, İranşehr’i orada oturan herkesin kültürel, politik, ve dinsel vatani olarak görmüş ve İranşehr tasarımıyla kendileri ve uyrukları için yeni bir kimlik yaratmışlardır. Bu yeni kimlik; Zerdüşt, *Persis*, Yakın Doğu, Part ve Helen mirasıyla sentezlenen melez bir fikirle oluşturulmuş bir kimliktir.

⁴⁴ an. . .ērānšahr xwadāy hēm

⁴⁵ az. . .aryānšahr xwadāy ahēm

⁴⁶ MacKenzie, “a.g.m.”, <https://iranicaonline.org/articles/eran-eransah>, erişim tarihi: 30.08.2020.

⁴⁷ Karim Golshani Rad, Ghafar Pourbakhtiar, Gholam Reza Soheily, “Kartir and is inscriptions”, *Walia Journal* 31(S3), Ethiopia 2015, s. 23.

⁴⁸ Touraj Daryaee, *Šahrestānīhā ī Ērānšahr A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic and History With English and Persian Translations and Commentary*, Mazda Publishers, Costa Mesa, California 2002, s.1.

İranşehr' in siyasi sınırları *Dara*'nın siyasi sınırlarıdır; ama *Touraj Daryace* İran'da *Marlık* dergisine verdiği bir röportajda Firdevsi'nin Şehname'nin girişinde "İranşehr'in sınırları Amu'dan Fırat'a kadardır", demesini sebepsiz bulmadığını ifade eder⁴⁹. Aslında Firdevsi'nin çizmiş olduğu bu sınırlar gerçekte İranşehr'in sınırları mıdır diye sorguladığımızda burada siyasi sınırlar ötesinde İran kültür sınırlarından bahsedildiğini görebiliriz. *Touraj Daryace*'nin vurguladığı nokta; İranşehr kimi zaman coğrafi kimi zaman siyasi bir terim olarak kullanılsa da bu kavrama karşılık gelen sınırlar çizilmek istediğinde belirleyici unsurun kültürel sınırlar olması gerektiğidir.

Touraj Daryace, bu kültürel sınırlar dahilinde ülkeyi bir arada tutan gücün ideolojik bir vizyon olduğu görüşündedir. Çağların gerisinden gelen Zerdüşt kutsal metinlerine dayanan ideolojik bir vizyonun bunu nasıl başardığı ise Sasanilerin imparatorluk gündemine uyacak şekilde onu manipüle etmesiyle açıklanabilir. Bunun en açık örnekleri olarak; Sasaniler tarafından Doğu dünyasının isimlerinin İran Platosuna aktarılmasını, İran'ın epik tarihinin Sistan bölgesinde ortaya çıkarılmasını, Zerdüşt'ün doğumunun Rey ile ilişkilendirilmesini ve antik kahramanların birçoğu ile Avesta'daki bazı kutsal kişiliklerin Taht-ı Cemşid, Nakş-ı Rüstem gibi Fars eyaletinde bulunan merkezlere aktarılmasını gösterebiliriz⁵⁰. Bütün bu maniplasyonun nedeni Sasanilerin siyasi bir kavram olarak geliştirdikleri İranşehr'i mitlerle zenginleştirip kendilerini eski İranlıların mirasçıları ve aynı zamanda Zerdüşt inancının yandaşları olarak gösterip iktidarlarını meşrulaştırmak istemeleridir⁵¹. Neticede Sasaniler kutsal metinlerin içerdiği eski İran dünya görüşünü kullanarak "imparatorluk ideolojilerini" gerçekleştirdiler. İranşehr fikri ile ortaya çıkan dini ve ideolojik göstergeler bir zamanlar İran yerleşimiyle ilişkilendirilen bölgelerin birleştirilmesi gerekliliği üzerine kurulmuştur. Bu tasarım, Pers yerel geleneği ile kombine edilmiş bir Mezopotamya ve Helen kültürünün üzerine temellenen bir bölgenin mirasının din ve imparatorluk ideolojisi ile sentezlenmesi sonucu kompleks bir yapıya dönüşmüştür⁵².

⁴⁹ Mecid Bocnurdi, Behruz Puya, "Goftogu Ba Turaç Deryayi Derbare- yi Endişe-yi İranşehri ve Merzha-yı Ferhengi İran", *Marlık*, Sal-ı Devvom ve Sevvom, Şomare-yi Pencom ve Şeşom, Behar, Tehran 1393/2015, s. 132.

⁵⁰ T. Daryace, "Sasanian Coins & Kingship", s.34.

⁵¹ J. Wiesehöfer, *Ancient Persia*, s. XI.

⁵² Touraj Daryace, "Sasanian Kingship Empire and Glory: Aspects of Iranian Imperium", *Raj-o-Ganj Papers in Honour of Professor Z. Zarshenas*, Edited by, V. Nadaf, F. Goshtasb, M. Shokri-Foumeshi, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran 2013, s. 11- 13.

Sasanilerden sonraki dönemlerde oluşan Orta Persçe metinlere bakıldığında İnanşehr' in daha geniş bir bölgesel tanıma sahip olduğu görülmektedir. İnanşehr'in geleneksel tanımı içerisinde yer almayan Afrika ve Arabistan gibi bölgelerin de bu sınırlara dahil edilmesi dikkat çekicidir. Bu geniş sınırlar Orta Persçe bir metin olan *Šahrestānīhā ī Ērānšahr*' de açıkça görülmektedir. Arabistan ve Afrika gibi bölgeleri de içeren bu geniş sınırların II. Hüsrev (590-628) zamanında Sasanilerin en geniş sınırlarına ulaştığı zamandan esinlenerek oluşturulmuş olabileceği düşünülmektedir⁵³. Sasani sonrası kaleme alınan daha birçok metinde İnanşehr sözcüğü farklı tanımları, sınırları ve kavramları karşılar şekilde karşımıza çıkmaktadır. Buna bir örnek olarak daha önce de bahsettiğimiz Nişabur (*Nišāpūr*)'un Part döneminde İnanşehr olarak adlandırıldığı iddiası hatırlanabilir⁵⁴. Bunun dışında Mütercim Asım'ın “Kamus Tercümesi”nde “Irak, İnanşehr'in Arapçalaştırılmış şeklidir”, diye yazması da önemli bir örnektir⁵⁵.

Sasanilerin resmi adı olan “İnanşehr”, gelenek odaklı devlet bürokratlarının *Persia* kullanımının önüne hiçbir zaman geçememiştir. İslam öncesi İran toplumunun en okuryazar kesimi Maniheistlerdir. Onlar, Sasani İmparatorluğunun resmi adının “İnanşehr” olduğunu biliyorlardı; ancak bu adı fazla kullanmamayı tercih ettiler. Eğer Sasani dönemi sadece onların metinlerinden öğrenilseydi belki de devletin resmi adının “İnanşehr” olduğu hiçbir zaman öğrenilemezdi⁵⁶. Bu durum İnanşehr kavramının çok fazla somutlaşmamasına neden olarak gösterilmektedir.

Kavramın somutlaşması Sasani sonrasında daha belirgin bir şekilde olmuştur. Son dönemlerde Doğu İran üzerine yaptığı çalışmalarla adını sıkça duyuran İranlı tarihçi *Khodadad Rezakhani*, Sasanilerin İnanşehr kavramının Samaniler döneminde çok daha fazla somutlaştırıldığını savunur⁵⁷. Değişen ve gelişen tanımlar ne olursa olsun İnanşehr bir Sasani tasarımı hatta kimliğidir. Sözcüğü belirli bir alanla sınırlandırmak kavramın daralmasına neden

⁵³ T. Daryae, *Šahrestānīhā ī Ērānšahr A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic and History With English and Persian Translations and Commentary*, s. 2-4.

⁵⁴ Muhammed b. Ahmed el- Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekasim)*, çev. Dr. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s.309.

⁵⁵ İnci Koçak, “Bazı Arap Ülke ve Şehir Adları”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 36, Sayı-1-2, Ankara 1995, s.132.

⁵⁶ A. S. Shahbazi, “The History of The Idea of Iran”, s.108.

⁵⁷ Khodadad Rezakhani, *ReOrienting The Sasanians East Iran in Late Antiquity*, Edinburgh University Press, U.K. 2010, s.7.

olacaktır. O nedenle İranşehr bütün siyasi, coğrafi anlamların dışında kültürel bir çerçeve dahilinde düşünölmelidir. Aksi takdirde, çağlar boyunca oluşan bu kültür, ifade ettiğı anlamın daralması nedeniyle ya tek bir devletin ya tek bir milletin ya da tek bir coğrafyanın mirası olarak algılanacak ve bu da tarihi süreç içerisinde çeşitli unsurların bu kültürel mirasa yaptığı katkının yok sayılmasına neden olacaktır.

Sonuç

Sasanilerin, kökeni Avesta'ya kadar uzanan "İran" sözcüğünü yeniden kullanması ile birlikte sözcük zamanla Avesta'daki anlamından daha farklı anlamları karşılar hale gelmiştir. İlk ortaya çıktığı zamandan beri kimi zaman coğrafi, siyasi, kültürel; kimi zaman da etnolinguistik anlamlara sahip olan "İran" sözcüğünün İranşehr ve Aniran terimleri ile beraber ele alındığında kavramsal olarak bazı değişiklikler geçirdiğı gözlemlenmiştir. Bu terimlerin dönemlere göre kavramsal çerçevesinde belirgin farklılıklar olmasına rağmen temelde hepsi aynı tasarımın ürünüdür. İran'ın siyasi tarihine baktığımızda dini, dili, etnik mensubiyeti ne olursa olsun bu coğrafyada kurulan devletler hem İran'ın kültürel mirasını beslemiş hem de bu kültürel mirastan beslenmiştir. İran kültüründeki sürekliliğın temelinde de bu İran, İranşehr hatta Aniran kavramları arasındaki organik bağ yer almaktadır. İranî olmayan devletlerin İran coğrafyasına hakim olduğu dönemlerde bölgenin kültürel yapısı bir bakıma değişmiş ve bazen Arap, bazen Yunan, bazen de Türk toplumlarının etkisinde kalmıştır. Ancak birbiriyle bağlantısız görünen bu devletlerin oluşturduğu miras ile İran kültürü sürekli gelişmiş ve geliştikçe de etkisinde kaldığı kültürleri geliştirmiştir. İran ve İranşehr kavramı da zaten böyle bir yapıyı gerektirmektedir. Hem görünürde farklılık hem de bu farklılığın gelenekselleşip bir üst yapıda birleşmesi... Kısaca bu bir etkileşimdir; çünkü bütün "Yakın Doğı"nın, "Yunan"ın, "Pers"ın mirası; İran, Aniran ve İranşehr kavramlarında yükselmiş ve melez bir yapıya bürünmüştür.

Kaynakça

Bailey, H. W., "Arya", *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition Originally Published: December 15, 1987 Last Updated: August 15, 2011 This article is available print. Vol. II, Fasc. 7, pp. 681-683 <https://iranicaonline.org/articles/arya-an-ethnic-epithet>, erişim tarihi: 20.07.2020.

- Bocnurdi, Mecid Behruz Puya, “Goftogu Ba Turaç Deryayi Derbare- yi Endiše-yi İranşehri ve Merzha-yı Ferhengi İnan”, *Marlik*, Sal-ı Devvom ve Sevvom Şomare-yi Pencom ve Şeşom, Behar, Tehran 1393/2015, s. 132-135.
- Boyce, M., *The Letter of Tansar*, Istituto Italiano per il Medio ed. Estremo Oriente, Rome 1968.
- Bundeheş, Motercim Fernebag Dadeği, Entişarat- i Tus, Tehran 1395/2017.
- Darmesettar, Ceyms, *Mecmua-yı Kavanin-i Zerdışt (Vendidad- ı Avesta)*, Motercim Doktor Musa Cevan, Donya-yı Kitab, Peyk-e İnan, Tehran, 1386/2008.
- Daryae, Touraj, “National History or Keyanid History? :The Nature of Sasanid Zoroastrian Historiography”, *Iranian Studies*, Volume 28, Numbers 3-4, Summer/Fall 1995, s.129-141.
- Daryae, Touraj, “Kingship in Early Sasanian Iran”, *The Sasanian Era The Idea of Iran vol.3*, ed.Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart, I.B Tauris, s. 60-70.
- Daryae, Touraj, “Sasanian Coins & Kingship”, *Persian Kings*, ed. K. Safdari, T.Daryee, s.33-41.
- Daryae, Touraj, *Šahrestānīhā ī Ērānšahr A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic and History With English and Persian Translations and Commentary*, Mazda Publishers, Costa Mesa, California 2002.
- Daryae, Touraj, *Sasanian Persia The Rise and Fall of An Empire*, I. B. Tauris & Co. Ltd., London-New York 2009.
- Daryae, Touraj. “Sasanian Kingship Empire and Glory: Aspects of Iranian Imperium”, *Raj-o-Ganj Papers in Honour of Professor Z. Zarshenas*, Edited by, V. Nadaf, F. Goshtasb, M. Shokri-Foumeshi, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran 2013, s.11-22.
- Daryae, Touraj, “Memory and History: The Construction of the Past in Late Antique Persia”, *Name-ye Iran-e Bastan, : The International Journal of Ancient Iranian Studies*, Vol. 1, No. 2, Irvine 2001, s.1-14.
- el- Mukaddesi, Muhammed b. Ahmed, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekasim)*, çev. Dr. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

- Frye, Richard Nelson, *Persia*, Schocken Books, New York, 1969.
- Frye, Richard Nelson, *The Golden Age of Persia*, Phoenix Press, London 2008.
- Frye, Richard Nelson, *The Heritage of Persia*, Mazda Publishers, Costa Mesa California 2004.
- Frye, Richard Nelson, *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, Germany 1984.
- Gignoux, Ph., "Anērān," *Encyclopædia Iranica*, Online Edition, Originally Published: December 15, 1985, Last Updated: August 3, 2011, This article is available in print. Vol. II, Fasc. 1, pp. 30, <http://www.iranicaonline.org/articles/aneran> erişim tarihi: 10.10.2020.
- Gnoli, Gherardo, *The Idea of Iran, An Essay on its Origin*, Istituto Italiano per il Medio ed. Estremo Oriente, Roma 1989.
- Hafeziniya, Muhammed R., *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*, İraniyat Yayınları, Ankara 2017.
- Hämeen-Anttila, Jaakko, *Khwadāynāmag The Middle Persian Book of Kings*, Brill, Leiden 2018.
- Koçak, İnci, "Bazı Arap Ülke ve Şehir Adları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 36, Sayı-1-2, Ankara 1995, s.127-135.
- MacKenzie, D.N., "Ērān, Ērānšahr", *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Originally Published: December 15, 1998, Last Updated: December 15, 2011. This article is available in print. Vol. VIII, Fasc. 5, p. 534 , <https://iranicaonline.org/articles/eran-eransah> , erişim tarihi: 30.08.2020.
- Malandra, William W. "Vendidad i. Survey of the history and contents of the text", *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition Originally Published: January 1, 2000 Last Updated: Sep. 5, 2006, <https://iranicaonline.org/articles/vendidad> erişim tarihi: 04.08.2020.
- Multiple Authors, "Iran", *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Originally Published: December 15, 2004, Last Updated: March 29, 2012, This article is available in print. Vol. XIII, Fasc. 2, pp. 204-224 and Vol.

- XIII, Fasc. 3, pp. 225-336 and Vol. XIII, Fasc. 4, pp. 226, <https://www.iranicaonline.org/articles/iran> , erişim tarihi: 10.10.2020.
- Overlaet, Bruno, “And Man Created God? Kings, Priestes and Gods on Sasanian Investiture Reliefs”, *Iranica Antiqua*, Vol. XLVIII, 2013, s. 313- 354.
- Payne, Richard, Cosmology and The Expansian of The Iranian Empire, 502-628 CE”, *Past & Present*, Volume 220, Issue 1, August 2013, s. 3-33.
- Peshotanji, Dastur, Behramji Sanjana (ed.), Denkart, The Acts of Religion, Book 3, Ardeshir & Co. Bombay, 1876.
- Rad, Karim Golshani, Ghafar Pourbakhtiar, Gholam Reza Soheily, “Kartir and is inscriptions”, *Walia Journal* 31(S3), Ethiopia 2015, s 23-24.
- Rezakhani, Khodadad, *ReOrienting The Sasanians East Iran in Late Antiquity*, Edinburgh University Press, U.K. 2010.
- Ru, Jan-Pol', *İstoriya Irana i irantsev, Ot istokov do Naşih Dney*, Perevod s Frantsuzskogo, Nekrasov M. Yu. izdatel'stvo, Yevraziya, Sankt-Petersburg 2015.

- Schmitt, R., "Aryans", *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, Originally Published: December 15, 1987, Last Updated: August 16, 2011 This article is available in print. Vol. II, Fasc. 7, s. 684-687. <https://www.iranicaonline.org/articles/aryans> erişim tarihi: 20.07.2020.
- Shahbazi, A. Shapur, "Early Sasanians' Claim to Achaemenid Heritage", *Name-ye Iran-e Bastan, The International Journal of Ancient Iranian Studies*, Vol. 1, No. 1, Spring and Summer 2001, s.61-73.
- Shahbazi, A. Shapur, "The History of the Idea of Iran", *Birth of The Persian Empire Vol I*, Ed. Vesta Sarkhosh Curtis Sarah Stewart, I.B.Tauris & Co Ltd, London- New York 2005, s.100-111.
- Wiesehöfer, Josef, "The Achaemenid Empires" *The Dynamics of the Ancient Empires :State Power from Assyria to Byzantium*, ed. By an Morris and Walter Scheidel, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 66-98.
- Wiesehöfer, Josef, *Ancient Persia*, Translated by Azizeh Azodi, I. B. Tauris Publishers, London-New York 2014.
- Yarshater, Ehsan, "Were the Sasanians Heirs to the Achaemenids?", *La Persia nel Medioevo, Accademia Nazionale dei Lincei*, Roma, 1971, s. 517-533.
- Yarshater, Ehsan, "Communication", *Iranian Studies*, Vol. 22, No. 1, Taylor&Francis, London 1989, s. 62-65.

NİKOLAY VLADİMİROVİÇ HANİKOV'A GÖRE BUHARA HANLIĞI'NDAKİ MEMURLAR VE SOSYAL SINIFLAR

Kaan AKAR*

Öz: Türkistan'da, Moğol hâkimiyeti sonrası ortaya çıkan Cengizli geleneğinin bir devamı olan Çağatay Hanlığı, Timurlular ve sonrası Şeybânî Hanlığı (sonradan Buhara Hanlığı olarak anılacaktır); Türk Mangıt boyunun iktidara gelişi ile birlikte 'emirlik' olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Meşruiyet kaynağı daha çok din temelli olan Şeybani Hanlığı idari yapısı ve kullandığı unvanlar ile değişime direnç göstermiş ve temel işleyişi aynı kalmıştır. Bu çalışmada Nikolay Vladimiroviç Hanikov'un, Buhara Hanlığı'nda Emir Nasrullah dönemini anlattığı eserinin rehberliğinde Emir'in memurları ve devlet içindeki sosyal sınıflar konu edilmiştir. Çalışmamızda Hanikov'un, hanlığın memurları, görevleri ve bu görevlerin devlet içindeki özel sembolleri incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Buhara Hanlığı, Emir Nasrullah, Memurlar, Sosyal Sınıflar, Türkistan. Hanikov, Buhara: Emir ve Halkları

OFFICIALS AND SOCIAL CLASSES IN THE BOKHARA KHANETE ACCORDING TO NIKOLAI VLADIMIROVICH HANIKOV

Abstract: The Chagatay Khanate, which is a continuation of the Genghis tradition that emerged after the Mongol rule in Turkistan, the Timurids and the later Shaybani Khanate (later called the Bukhara Khanate), with the coming to power of the Manghit dynasty, it started to be called 'emirate'. The Sheikhbani Khanate, whose legitimacy is mostly based on religion, resisted change with its administrative structure and the titles it used, and its basic functioning remained the same. Under the guidance of Nikolai Vladimirovich Hanikov's work in which he describes the period of Amir Nasrullah in the Khanate of Bukhara, Emir's officials and social classes within the state were discussed. In our study, Hanikov's officers, duties and special symbols of these duties in the state were examined and evaluated.

Keywords: Bokhara Khanate, Amir Nasrullah Khanikoff, Officials, Social Classes, Turkistan, Bokhara: Its Amir And Its People

---

* Araştırma Görevlisi, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
kaan.akan@erzurum.edu.tr

Giriş

Türkistan'da 1219 tarihi itibarıyla Moğol hâkimiyeti başlamış ve geleneksel Türk-İslam devletleri dönemi son bulmuştu. Cengiz Han'ın kurduğu Moğol İmparatorluğu¹, yönetimi Türk İslam unsurlarından arındırılmış ve bozkır geleneğini hâkim kılmıştı. Cengiz Han, hayatta iken ulusunu oğulları arasında bölüştürmüştü. Onun vefatından sonra bıraktığı miras üzerinde oğulları ve torunlarının yönetimde olduğu devletler² ortaya çıkmıştı. Cengiz Han'ın hızlı ve etkin fetih hareketleri Türkistan'da devlet teşkilatlarında, yönetim sistemlerinde ve memuriyet unvanlarında derin izler bırakmıştı. Bunlardan bir tanesi de yönetimde sadece Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin hakkı olduğu inanışıdır. Halk ülkenin başında Cengiz Han'ın kanını taşıyan bir Han'ın bulunmasının meşruiyet kaynağı olduğunu kabul etmişti. Bu sebeple gücü ve önemi ne olursa olsun, soyu Cengiz Han'a dayanmayan hiç kimse doğrudan tahta oturmaya cesaret edememişti. Emir Timur³, bu engeli aşmak için bir bozkır yönetim biçimi olan Hanbazi⁴

---

¹ 1206 yılında düzenlenen büyük kurultayda Han unvanını alan Cengiz, Moğolların kurucusu olarak kabul edilmekte olup Yesügey Bahadır'ın Holun-Ucin'den olan dört oğlundan en büyüğüdür. Bkz; Derya Coşkun, "Moğol ve İlhanlı Hâkimiyetleri sürecinde Erzincan", *Erzincan Tarihi*, C. II, Erzincan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Erzincan 2020, s. 384.

² Çağatay Hanlığı, Altınorda Devleti, İlhanlı Devleti, Kubilay Han'ın kurduğu Yuan Hanedanı. Bu devletler daha sonra Cengiz soylu hükümdarlar tarafından alt kollara ayrılmış Deşt-i Kıpçak'da Kazan, Kasım, Sibir, Astrahan ve Kırım Hanlıkları kurulmuştur. Çağatay Hanlığı ise Timurlular'a dönüşerek başında bir Cengiz soylu Han bulunmuştur. Şeybaniler Cengiz soylu devlet geleneğini sürdürmüş ve Buhara, Hokand ve Hive Hanlıkları bölgenin sahibi olmuşlardır., Jean-Paul Roux Moğol İmparatorluğu Tarihi, Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001,

³ Emir Timur Cengiz Han'ın torunlarından değildir kendisi Gizli Tarih'te adı geçen Barlas boyuna mensuptur. Emir Timur, Moğolların Çağatay koluna mensup olup Tataristanlı Noyan Turagay'ın oğlu olup Annesi Tekina Hatun'dur. Bkz; Derya Coşkun, *Herât'ın Yükselen Işık Kert Hanedanlığı (643-791/1245-1389)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 204, 162.dn.

⁴ Görünürde tüm yetki ve yürütme Cengiz soyunda olmasına rağmen, ülkeyi asıl yöneten Atalıklar, Beğler ya da Emirlerdir. Bu durum Cengiz soyunun kutsallığı ve ondan başka kimsenin yönetim meşruiyetine sahip olmayacağı inancı ile ilgilidir. Devrin en güçlü kabile reisleri dahi Cengiz soyundan birinin Han olması gerektiği gerçeğine inanmışlardır. Çağatay Hanlığı'nın en güçlü emiri olan Emir Timur dahi kendisi Cengiz neslinden olmadığı için Hanlık tahtına çıkmaya cesaret edememiş ve Cengiz soyundan bir şehzadeyi tahta geçirmiştir. Çağatay Hanlığı tahtına çıkan Suyurgatmış Han namına ülkeyi yöneten Emir Timur, hutbeyi Han adına okutuyor, sikkeyi Han adına darp ettiriyor, fermanlara Han adı ile başlıyor ve

geleneğini uygulamıştı. Bu gelenek vasıtasıyla tahta oturtulan Cengiz soylu kişi, resmîyette Han olmuş, hutbe⁵ ve sikkelerde⁶ adı geçirilmişti. Ancak devletin

---

törenlerde Han'ın yüksek mevkii önünde diz çöktüyordu. Fakat ülkenin bütün yönetimini kendisi yürütüyordu. Suyurgatmış Han'ın vefatı sonrası tahta Mahmud Han'ı çıkartan Emir Timur, Mahmud Han'ı seferlerine dahi götürmüş ve savaşlarda ordu içinde bulundurmuştur. Hatta Ankara Savaşı'nda Mahmud Han, Osmanlı Devleti hükümdarı Yıldırım Beyazıt'ı bizzat kendisi Emir Timur'a getirerek teslim etmiştir. Emir Timur'un vefatı sonrası tahta çıkan Mirza Şahrüh, adından da anlaşılacağı üzere Han unvanını değil Mirza unvanını kullanmıştır. Mirza Şahrüh devrinde Semerkant şehrinde oğlu Mirza Uluğ Bey bulunmaktadır, kendisi de Herat şehrinde müteveyyin ve mütevazı bir hayat sürmektedir. Bu dönemde Cengiz soyundan birçok Han, Uluğ Bey'in iradesiyle tahta çıkmış ya da tahttan indirilmiştir. Şeybani Hanlığı'nda ise Hanbazi geleneği uygulanmamış, devlet Cengiz soyu hanları tarafından doğrudan yönetilmiştir. Şeybâni Hanlığı'nda sonra kurulan, ardıl Özbek Hanlıkları olarak bilinen Batı Türkistan hanlıklarında ise bu durum bir dogmadır. "Taht; seçilmiş, kut verilmiş Cengiz soyunun hakkıdır" inancı halk arasında yavaş yavaş bitmeye başlamıştır. Hanbazi geleneğine son vererek hanedan değişikliğine giden iki hanedan; Buhara'da Mangıtlar, Hive'de Kongratlardır. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar), C.1, Enderun Kitabevi, 3.Baskı, İstanbul 1981.

⁵ Hutbe; İslam dininde Cuma namazından önce veya bayram namazından sonra imam tarafından minbere çıkılarak, orada bulunan halka verilen dini öğütlere denilmektedir. Türk İslam Devletleri'nde ise hutbe, bir hükümdarlık alametidir. Tarihte birçok hükümdar, tahta çıktıklarında hâkimiyetlerini duyurmak ve meşrulaştırmak için adlarına hutbe okutmuşlardır. Müslüman hükümdarlar fethettikleri bölgelerde adlarına hutbe okutarak bu bölgenin artık hükümdarı olduklarını göstermek istemişlerdir. Hutbelerde, hatip dini öğüdü verdikten sonra devrin hükümdarının sahip olduğu bütün unvanları ve ona ait olan lakaplarını hepsini söyleyerek dua eder. Bu ilk kez yapıldığında halka hükümdarlık bildirilmiş olmaktadır. Cuma namazlarından sonra da klasik anlamda tekrarlanarak yapılmaktadır. Bir başka hükümdarın beyi, ya da vassal olan hükümdarlar, okuttukları hutbelerde önce tabi oldukları halifesinin adını geçirirler ve böylece ona tabiiyet bildirirler. Ardından ülkelerinin hükümdarının adını geçirerek ona da bağlılık bildirirler ve en son kendi isimlerini hutbede geçirerek hâkimiyetlerini gösterirlerdi. Bağımsız olan bir hükümdar da halifenin adını kendi isminden önce hutbede geçirerek kendi hükümranlığına, dini bir meşruiyet katmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti döneminde, Abbasi halifeleri Bağdat'ta Sultan adına hutbe okuması için bu şartların taşınmasını istemişlerdir. Mustafa Baktır, Hutbe, DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, C.18, 1998, s.425

⁶ Sikke; hükümdarlık alametlerinden bir tanesidir. Sikkeler dönem belirtmesi bakımından çok önemli kaynaklar olarak nitelendirilebilir. Sikke darp ettirmek, bir hâkimiyet ve egemenlik sembolüdür. Hükümdarlık kendine geçen kişi, adına sikke darp ettirerek hükümdarlığını ilan etmektedir. Aynı şekilde bir ülke fetholunduğu zaman o ülkede de hükümdar adına sikke darp ettirilerek yeni hükümdarın hâkimiyeti tanınmaktadır. Sikke, hâkimiyet sembollerinden hutbe ile yakın ilişkilidir. Hükümdar adına önce hutbe okunur ve ardından sikke darp ettirilir. Bu iki olgu hükümdar değişikliğinin ve hükümdar meşruiyetinin en temel kanıtlardır. Sikkelerde vassal bir hükümdarlık durumu varsa vassal olan hükümdar darp ettirdiği sikkede, Halife'nin ve büyük hükümdarın ismini, sonra da kendi ismini yazdırmaktadır. Aynı şekilde eğer sikke darp ettiren hükümdar bağımsız bir hükümdar ise Abbasi Halifesi'nin ismini önce yazdırarak sikke

asil yöneticisi, emir veya beylerden biri olmuştur. Türkler ve İslam dinine mensup diğer milletler, Moğol hâkimiyetindeki bölgelerin ana unsurlarıydı. Onlar, zamanla Moğolları bozkırlı özelliklerinden kopararak İslam dinini kabul etmelerini sağlamışlardı. Böylece yeni bir Bozkırlı-İslam teşkilatı ortaya çıkmıştı. Bununla birlikte Moğol öncesi dönemki memurların işleri temelde aynı kalmış, unvanlarında farklı terimler kullanılmaya başlanmıştı.

Cengiz Han sonrası dönemde Türkistan'a hâkim olan Çağatay Hanlığı, yerini Timurular Devletine bırakmıştı. Akabinde ise Türkistan'da Şeybânî Hanlığı dönemi başlamıştı. Buhara Hanlığı olarak devam eden devlet, Türk Mangit boyunun iktidara gelişi ile birlikte emirlik haline gelmişti. Mangit boyunun iktidarı, Şah Murad'ın hanlığın idaresine tek başına geçişi ile başlamıştı. Onun döneminde devlet idaresinin meşruiyet kaynağı, İslamî esaslara dayandırıldı. Mangit boyu mensupları, Hanbazi sisteminden vazgeçerek emirliği doğrudan yönetmeye başladılar.

Hanikov'un Değerlendirmelerine Göre Hanlıktaki Memuriyetler

İmparatorluk vasfı kazanan Rusya'nın genişleme ve sömürü politikası, Buhara Hanlığını yakından etkilemiştir. Ruslar, Mâveraünnehir⁷ bölgesinden siyasi askeri ve ekonomik bilgiler elde etmek amacıyla bölgeye birçok seyyah göndermişlerdi. Aynı amaçla Buhara Hanlığına da seyyahlar göndermişlerdi. Bu seyyahlardan biri de Nikolay Viladimiroviç Hanikov'dur. Hanikov, Emir Nasrullah döneminde yaptığı seyahatinde Buhara Hanlığının sosyal ve siyasi durumunu gözler önüne serdiği Bokhara: Its Amir And Its People adlı eserini kaleme almıştır. Ayrıca hanlık bünyesindeki memurlukları genel hatlarıyla anlatmış, sosyal sınıflar hakkında bilgi vermiştir...

Hanikov, Buhara Hanlığı yönetimini genel hatlarıyla açıklamıştır. Devletin ismini "*hanlık*" olarak aktarmasına rağmen hükümdarı "*emir*" olarak adlandırmaktadır. Fakat Emir Nasrullah döneminde Buhara artık hanlık değil

---

üzerine kendi ismini de yazdırmaktadır. Ziya Kazıcı, İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, 5. Baskı, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Mart 2003, s.139.

⁷ Maveraünnehir, Horasan'ın kuzey ve doğu kısımlarını kapsamakta olup Vahflâb ve Harnâb nehirleri arasında bir yerdedir. Sicistân'ın nahiyeleri ile Güz arası, Cürcan, Taberistan, Kûmîs ve Fars ovasıyla çevrelenmiştir. Başlıca yerleşim yerleri Semerkând, Cenedbend, Hocend ve Buhara'dır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Osman Gazi Özgüdenli, "Maveraünnehir", *DİA*, C. 28, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s. 177; Coşkun, *Kert Hanedanlığı*, s. 17, 6. dn.

emirlik olarak siyasi hayatını sürdürmektedir. Şah Murad⁸ ile beraber yönetimin Cengiz soylu Astrahanilerden, Mangıt boyuna geçtiği Buhara'da hem Cengiz soylu olunmamasından hem de devletin daha İslami bir yapıya bürünmesinden kaynaklı emirlik adı tercih edilmiştir. Bu bakımdan yazarın bu adı değil de devletin eski sistemi olan hanlık ifadesini kullanması dikkat çekicidir. Eserden ayrı düşmemek adına çalışmamızda Hanlık ibaresini kullanmaya devam edeceğiz.

Hanikov'a göre hanlığın başında “*Emir*” bulunmaktadır.⁹ Ülkede yaşayan herkes Emir'in¹⁰ tebaasıdır. Eylemleri dolayısıyla onların hayatta kalıp kalmayacaklarının kararı Emir'in iki dudağı arasındadır. Buradan Emir'in halk üzerindeki otoritesini anlayabilir ve yönetici olarak idam cezasına karar verebilecek tek yetkilinin Emir olduğu sonucuna varabiliriz¹¹. Buhara Emiri, ülkeyi oluşturan bütün köyleri kasabaları ve şehirleri yönetmektedir. Fakat Hanikov'a göre onu kısıtlayan tek şey, Müslümanların yaşam standardını belirleyen Sünni İslam'a göre şekillenmiş Kuran ve Peygamberin sözlerinden oluşan hadislerdir.¹² Bu da Mangıtların, ülkeyi daha İslami bir kimlikle yönettiklerini ve meşruiyetlerini din üzerinden kazanma çabasına girdiklerini göstermektedir.

⁸ Emre Keser, Buhara Hükümdarı Şah Murad'ın Yönetim Anlayışı, *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.2, June 2020, s.45-62

⁹ Nikolai Vladimirovich Hanikov, *Bokhara: Its Amir and Its People, Translated From The Russian of Hanikov by Baron Clement A. de Bode*, J. Madden, Londra, s.231

¹⁰ Emir; Kumandan, vali, bey anlamına gelen bir istilah, bir unvandır. Emir unvanı ilk kez halife Hz. Ömer tarafından İslam Devleti'nde, bir yerin, bir kabilenin, bir kavmin başı, reisi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hz. Ömer, kendisi için de Emir'ül Mümin'in, yani inananların emiri, reisi unvanını kullanmıştır. Türkistan Türklerinin İslam dinine girişinden sonra, Altınorda coğrafyasında, Çağatay coğrafyasında ve son olarak Cengizli geleneğinin yıkılması ile Cengiz neslinin tahttan indirilmesi ve Mangıt hanedanının tahta çıkması ile Buhara Hanlığı'nda kullanılmaya başlanmıştır. Emirlik ifadesi ile doğrudan İslam'a bir gönderme yapılmaktadır. Emirlik, “Şah Murad” unvanını kullanan Emir Mansur tarafından Buhara ülkesinin adına eklenmiştir. Emirler, ordu kumandanları yerel hükümdarlar olabiliyorlarken, aynı zamanda Buhara Hanlığı'nda olduğu gibi devlet başkanı sıfatı da taşıyabiliyorlardı. Emirler, idari ve mali konularda geniş yetkilere sahiptiler, hükümdar adına yönettikleri bölgelerde kendi hükümdarlıklarını fiilen kurmuş gibi bir vaziyette idiler. Emir Timur örneğinde olduğu gibi, ülkenin asıl güç unsuru olarak yönetimde olabiliyorlardı. Hanikov, a.g.e., s.231

¹¹ Hanikov, a.g.e., s.231, Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*, Otağ Yayınları, 1975, s.126

¹² Hanikov, a.g.e., s.231

Hanikov, Buhara Hanlığının merkezi olan Buhara dışındaki şehirlere emir tarafından yönetici atıldığından bahsetmektedir.¹³ Valiler halka idam cezası vermek hariç -ki onu yukarıda açıklandığı gibi sadece Emir verebilmektedir- bölgelerinde geniş, ancak sınırlı yetkilere sahiplerdi.¹⁴ Hanikov bu durumu şöyle anlatmaktadır: *“Eğer şehirde bir olay sonucunda idam cezası kaçınılmaz bir haldeyse, valiler Emir’i bu konuda bilgilendirmek ve bu ceza için izin almak zorundadırlar. Ancak valiler, her konuyu merkeze bildirmek zorunda değillerdir. Yetki alanlarına giren konularda kendileri karar verebilmektedirler. Acil ve önemli durumlarda Buhara şehri valisine Emir’e ulaştırmak üzere rapor verirlerdi. Önemli bilgiler ve raporlar, Cuma günleri Emir’e sunulmaktaydı. Emir, Cuma namazını kıldıktan sonra ivedilikle bu bilgi ve raporları inceler, ardından kararını ilan ederdi”*.¹⁵

Hanikov, Buhara Hanlığı’nın askeri sistemi hakkında da bilgiler vermektedir. Onun verdiği bilgilerden Buhara Hanlığı ordusunun yılda iki kez daha önceden kararlaştırılmış olan bir yer ve vakitte toplandığı anlaşılmaktadır. Bu durum Orta Çağ Türk-İslam devletlerinde Emir-i Arız’ın¹⁶ ordu teftişini akıllara getirmektedir. Ordu toplandığında askerlerin yeterli ekipmana ve ata sahip olup olmadığı teftiş edilirdi. Bu teftiş görevi şehirlerde valilerin, merkezde ise Emir’in görevidir. İki teftiş arasındaki zamanda eğer asker; ekipmanını, silahını veya atını kaybetmişse bunu bağlı bulunduğu yöneticisine bildirmek ve onun kararını beklemek durumundadır. Aynı şekilde eğer iki teftiş süresi arasındaki zaman içinde bir asker hayatını kaybetmişse, bu askerin sicillerden silinmesi, yerine yeni asker adaylarının tedariki ve bunun merkeze bildirilmesi de valilerin görevleri arasındadır. Emir’in bir sefere çıkma niyeti varsa bu valilere bildirilir; valiler de sefer

---

¹³ Hanikov, *a.g.e.*, s.231

¹⁴ Hanikov, *a.g.e.*, s.232

¹⁵ Hanikov, *a.g.e.*, s.232

¹⁶ Emir-i Arız; Hz. Ömer tarafından kurulan Divan-ı Arız’ın başında bulunan görevli Emir-i Arız’dır. Nazir’ül Ceyş unvanı da kaynaklarda geçmektedir. Emevi, Abbasi ve Fatımi Devletleri’nden sonra, Ortaçağ Türk İslam Devletleri’nden olan Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Harizmşahlılar, Türkiye Selçuklu, Kirman Selçuklu, Eyyubiler, Memlukler devletleri ve Delhi Türk Sultanlığında bulunan Divan-ı Arız’ın başında Emir-i Arız bulunmaktadır. Türkçe’ye Bilge, Kutlug Arız Beg gibi unvanlarla geçen Emir-i Arız, bulunduğu devletin en yüksek yönetim mercii olan genel olarak Divan-ı Âlâ’ denen kurumun tabii üyesidir. Arızların askeri bir yönetim görevi yoktur. Günümüzde Genelkurmay Başkanlığı ve Milli Savunma Bakanlığı’nın olduğu sistemde Arız, Milli Savunma Bakanı olarak düşünülebilir. Arız, Emir-i Arız olarak unvanlandırılır. Arız’ın görevi, ordunun maddi bütün ihtiyaçlarını, eksiklerini defterlere kayıt, gıda, teçhizat, asker vs. karşılamak ve ordunun sefer öncesi teftişini gerçekleştirmektir. Erdoğan Merçil, “Arız”, DİA, Diyanet Vakfı Yayınları 1991, C.3, s.359

kararını insanların yoğun olarak bulunduğu çarşı-pazar yerlerinde halka ilan ettirirlerdi.¹⁷

Hanikov, valililerin şehirlerde verginin toplanmasından sorumlu olduğunu aktarmaktadır. Haraç¹⁸ vergisinin toplanması da valilerin görevlerinin bir parçasıdır. Bununla birlikte devletin ithalat ve ihracata bağlı gümrük vergileri ve Kopçur¹⁹ vergisinin toplanması da valilerin sorumluluğunda bulunmaktadır. Hanikov, bu bilgilerle hanlığın yönetimini çok genel bir şekilde ifade etmiş; ardından yapacağı detaylandırmalarla konunun daha net açıklanacağını belirtmiştir.²⁰

Hanikov, hanlık içindeki sosyal grupları ise şöyle açıklamaktadır: “Hanlık içinde iki büyük sosyal grup vardır; bunların ilki Seyitler, diğeriyse Hocalardır. Seyitler, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin evlendikleri Hz. Muhammed’in kızlarının soyundan gelenlerdir. Hz. Osman ve Hz. Ali ile birlikte, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’in Peygamberin soyundan olmayan hanımlarından olan tüm torunlarına ise Hocalar denilmektedir. Bir kişinin Seyit ve Hoca unvanını alabilmesi için soylarını kanıtlayan şecerelere sahip olması gerekmektedir.”²¹ Hanikov, eserinde hocalar hakkında ayrıca şu bilgileri vermektedir: “Hocalar kendi içlerinde iki bölüme ayrılır. Bunlar Hoca Seyyid-Ata²² ve Hoca Cubayrlardır.²³ Seyyid Atalar, Cubayrlı hocalardan daha üst bir

¹⁷ Hanikov, *a.g.e.*, s.232

¹⁸ Hanikov, *a.g.e.*, s.233, Abdülkadir Macit, *Şeybâni Özbek Hanlığı Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı*, İlem Kitaplığı, İstanbul, 2016, s.388, Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı XIX. Yüzyılın İlk Yarısı*, 1.Baskı, İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2015, s.82.; Cengiz Kallek, Haraç, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, C.16, 1997, s.88-90.

¹⁹ Hanikov, *a.g.e.*, s.233, Alaeddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev: Mürsel Öztürk, 1.Baskı, Ankara, 2014, s.425, Walther Hinz, “Orta çağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri”, Çev: Fikret Işıltan, *Belleten Dergisi*, C.XIII, s.52, Ekim 1949, s.776.

Türkistan’da halktan toplanan bir vergidir. Kopçur, istilah anlamı olarak hayvan vergisi anlamına gelir. Moğolcada vergi almak, vergi salmak, yakalamak, toplamak anlamına gelmektedir. Eski Uygur hukuk metinlerinde de geçmektedir. Buradan bu verginin sadece Türk Moğol Devleti’nde değil eski Türklerde de toplanan bir vergi olduğu anlaşılmaktadır. Kopçur, 100/1 veya 40/1 oranında hayvan cinsinden veya aile başına on bir gümüş dinar olarak toplanan daha çok göçerlerden nakdi veya ayni de toplanan bir vergidir. 381Walther Hinz, “Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri”, Çev: Fikret Işıltan, *Belleten Dergisi*, C.XIII, s.52, Ekim 1949, s.776

²⁰ Hanikov, *a.g.e.*, s.234

²¹ Hanikov, *a.g.e.*, s.235

²² Hanikov, *a.g.e.*, s.235 Orhan Doğan-Aysel Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 1.Baskı, Ankara, Berikan Yayınevi, 2017, s.46, Muhammed Bilal Çelik, “1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği,” *Basılmamış Doktora Tezi*, Sakarya, 2009 s.65

mevkidedir. Çünkü soylarını kanıtlayan tasdik edilmiş resmi şecereye sahiptirler. Cubayrlar ise şecerelerini kaybetmiş veya soylarını dört halifeden birine sahih olarak bağlayamayan, buna rağmen değerli, büyük ailelere mensup kimselerdir.”

Hanikov, eserinde Buhara Hanlığı'nda din adamlarını, askerleri ve sivil halkı oluşturan sosyal sınıfları bölümlere ayırmaya devam etmektedir. Ruhdarlar veya daha doğru bir ifade ile Uruhdarlar ve Şakirt Pişeler, ahali içindeki diğer sosyal sınıflardır. Hanlığın nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Özbekler, Ruhdar sınıfına dâhildirler ve Ruhdarlık bir soyluluk emaresidir. Bu kelime, onların Buhara hükümdarına daima hizmet etmiş ünlü ve seçkin atalarının hizmetleri ile ayırt edilen asil kandan olduklarını ima etmektedir.²⁴ Hanikov, Şakird Pişe sınıfını ise şöyle açıklamaktadır: “Bu sınıf Buhara Hanlığı içindeki en büyük azınlık grup olan Taciklerin tamamını, bölgeye göç etmiş olan İranlıları, sahipleri tarafından azat edilmiş köleleri, alt sınıfa ait olanları, daha açık bir ifadeyle Özbek olmayanları kapsamaktadır. Hanikov son olarak, din adamları olan medreselerde ders verme görevleri bulunan mollalardan²⁵ bahsetmektedir.

Hanikov, Buhara Hanlığındaki sosyal sınıfları detaylı olarak açıklamadan önce katıldığı resmi törenlerde öğrendiği semboller hakkında bilgi vermiştir. Hanikov'a göre ilk açıklanması gereken özel ıstılah “yarlık”lardır. Yarlıkların üç çeşidi bulunmaktadır: ilki, Buhara Emiri'nin ve Münşi²⁷ unvanlı memurunun mührü ile yarlığın ön yüzeyinin ve arka

---

²³ Hanikov, *a.g.e.*, s.235, Doğan-Erdoğan, *a.g.e.*, s.46; Çelik, *a.g.t.* s.65, Mehmet Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 2002, s.266

²⁴ Hanikov, *a.g.e.*, s.235

²⁵ Hanikov, *a.g.e.*, s.236, Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, William Heinemann, London 1911, s.390

²⁶ Türk Devletleri ve Türk Moğol Devleti'nde kullanılan bir ıstılahtır. Eski Uygur hukuk metinlerinde “Yarlıq” olarak geçen bu ıstılah, Uygurcada buyruk, emir ve ferman anlamına gelir. Moğolcaya Uygur dilinden geçmiştir ve Moğolcada emir ve ümeranın sözü anlamına gelmektedir. Karahanlı Devleti'nde, hükümdarın, yazılı ve sözlü emirlerinin tümüne verilen isimdir. Moğollarda yarlıklar Uygur kâtipler tarafından yazılmaktaydı. Altınorda Hanlığı'nda, Rus Knezlüklerine verilen ve Başknezi belirleyen yarlık ıstılahı yetki gelmesi yerine geçmeye başlamıştır. Yarlık ıstılahı, Altınorda Hanlığı'nda kullanılış biçimi ile Rusları etkilemiş ve Ruslar, gönderdikleri sıradan mektuplara dahi yarlık demeye başlamışlardır. İki farklı türü vardır; ilki diploması için kullanılmış tabii hükümdarlara ve diğer devletlere gönderilen yarlıklardır. İkinci kullanımı da devlet için muafiyet (tarhan) tanınacak kimselere verilmektedir.

²⁷Hanikov, *a.g.e.*, s.236, Münşi, divan toplantıları esnasında, divanda konuşulan tüm kayıtları tutarak görev yapmaktaydı. Münşilerin tuttukları zabıtlar, divan defterlerine kayıt edilerek

cephesinin mühürlenmesidir. İkincisi, Emir'in ve onun görevli bir diğer memuru olan İnak'ın mührü ile ilkinin aynısı olan ve son olarak üstünde sadece Emir'in mührü olan yarlıklar vardır. Her yarlığın teslimi Münşi, İnak²⁸ ve Pervaneci²⁹ye belli bir ücret ödenmesi ile yapılır. Münşi 3.5, İnak 5 ve Pervaneci³⁰ 7 tilla³¹ ek ücret almaktadır. İkinci özel sembol ise, beyaz, kırmızı altın rengi ve çeşitli renklerden oluşan değnek ve tören sopalarıdır. Üçüncü sembol ise altın veya gümüşten bıçak ve hançerlerdir. Dördüncüsü ise *şimşir* olarak adlandırılan kılıçlar ve *teber*³² olarak bilinen savaş baltalarıdır. Bunlar da bıçaklar gibi altın veya gümüşten dir. Beşinci özel sembol ise *barmi* olarak

---

saklanırdı. Münşiler, bir sefer kararı alındığında hükümdarın tevkisi ile fermanlar yazarak uç beylerine ve ikta sahiplerine gönderirlerdi.

²⁸Büyük Selçuklu Devleti, Türk Moğol Devleti, Timurular Devleti teşkilatında ve Batı Türkistan hanlıkları teşkilatında yer alırlar. İnak unvanı, Büyük Selçuklu Devleti'nde, kendisine inanılan, güvenilen, itimat edilen vezir ve Emirlere verilen bir saygı unvanıdır. Türk Moğol Devleti'nde ise Han'ın yakın dostlarına inak denmektedir, nedimlik vazifeleri olduğu anlaşılmaktadır. Batı Türkistan hanlıklarından Buhara Hanlığı'nda İnaklar iki kişi olarak görev yapmaktaydı. Baş İnak yani Büyük İnak ile Küçük İnak olmak üzere görev yapmaktaydılar. Büyük İnak, sarayda bürokrasinin işleyişinden sorumludur. Hükümdarın yanında bulunur ve hükümdar bir emir, ferman ya da berat yazılmasını istediği zaman bu evrakların yazım işleri ile ilgilenir. Yazılan bu evraklarda, hükümdar tarafından gerekli görülen işleri, bu işle ilgilenen görevli memura göndermektedir. Büyük İnak'ın görevi, bu evrakın gitmesinden sonra bitmemekte, hükümdar adına hükümdarın vermiş olduğu bu görevin ilgili memur tarafından yapıp, yapılmadığını denetleyerek takip etmekteydi. Bu bağlamda, sarayda ve saray dışında çalışan idari işlerden sorumlu kâtip vasfında olan memurlardan Büyük İnak'ın sorumlu olduğu ve onların amiri vazifesinde olduğu söylenebilmektedir. Buhara Hanlığı'nda görev yapmakta olan bir diğer İnak olan Küçük İnak ise hükümdarın özel sekreteri olarak görev yapmaktadır. Ortaçağ Türk İslam Devletlerindeki Divan-ı İnşa reislerinin görevi olan, yurt dışından ve yurt içinden hükümdara gelen veya bir elçi vasıtası ile sunulan resmi ve diplomatik mektupları almaktadır. Bu mektupları önce kendisi okuyan Küçük İnak gerek görmesi halinde bu mektupları hükümdara iletmektedir. Hükümdarın cevap verilmesini uygun gördüğü şekilde mektuba cevap yazmakta ve hükümdarın mührü ile mühürlemektedir. Bu bakımdan Tuğrai görevi olduğu da söylenebilmektedir. İnaklar, Hive Hanlığı'nda Kongrat Hanedanlığı döneminde Atalık vazifesine gelmişlerdir.

²⁹ Hanikov, *a.g.e.*, s.236, Alpargu, *a.g.m.*, s.266

³⁰ Pervançi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Timurular Devleti, Akkoyunlular Devleti ve Şeybânî Hanlığı'nda hükümdarın emir ve fermanlarını yazan ve bildiren memur olarak tanımlanmaktadır. Batı Türkistan Hanlıklarından olan Hokand ve Buhara Hanlıklarında bazen Dadhah, Pervaneci olarak da görev yapabilmektedir.

³¹ Batı Türkistan hanlıklarında kullanılan değeri en yüksek olan yuvarlak ve safâ yakın derecede içinde farklı bir alaşım olmayan paradır.

³² Farsça bir kelime olan Teber, odun, ağaç kesme ve balta anlamlarına gelmektedir. Bkz; Derya Coşkun, "Taberistan ve Mâzenderân Adları Üzerine Bir Araştırma", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 64, Haziran 2019, s. 197.

adlandırılan eski hükümdarların taç giyme törenlerinde kullandıkları değerli taşlarla süslü gerdanlıklardır. Altıncısı *kalkan* adı verilen zırhlardır. Yedincisi ise Tolga olarak adlandırılan miğferlerdir. Bunlar kalkanla birlikte verilmektedir. Sekizincisi bayraktır. Dokuzuncusu, atların kuyruk kıllarından yapılan *tuğlardır*. Onuncu ve son olarak, atların eyerlerinin ön sol tarafına takılı küçük boru (trompetler) olan *tebli rizehlerdir*.³³ Yarlıklar hariç, yukarıda bahsi geçen tüm semboller orduda görevli askerler ve doğrudan Emir'e bağlı memurlar arasında dağılmışlardır.

Hanikov, Buhara Hanlığı'ndaki en düşük askeri rütbeyi Aleman olarak isimlendirmektedir. Alemanlar rütbesiz sıradan askerlerdir. Alemanlar arasından Buhara Emir'inin yakın muhafızlığına seçilen 10 kişinin başında, on başı rütbesine mukabil gelen Deh Baş³⁴ bulunmaktadır. Emir'in muhafızlarından olan Deh Baş'a Galebatur³⁵ unvanı verilmektedir. Hanikov, ordu içindeki rütbelere Deh Baş'ın ardından 50 kişilik asker başında bulunan Penja Baş³⁶ yani Ellibaş³⁶ ile devam etmektedir. Bunların ardından Emir'in yarlığı ile atanmış olan Çur Ağası³⁷, Mirza Baş³⁸, İlbaş³⁸ ve Karavul Beyi'nin³⁹ daha üst rütbelere geldiğini açıklamıştır. Bunların ardından Hanikov'a göre Buhara Hanlığı rütbe sıralamasında ikinci kategorinin ilk

---

³⁴ Hanikov, *a.g.e.*, s.237, Baron Meyendorf, "A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820", *The Great Game: Britain and Russian Central Asia*, C.V, Kısım: II, London: Routledge, 2004 s.56

³⁵ Hanikov, *a.g.e.*, s.237, Koç, *a.g.e.*, s.74, Hokand Hanlığı'nda da kullanılan bu unvan Kale Bahadır olarak geçmektedir.

³⁶ Olufsen, *a.g.e.*, s.576, Hanikov, *a.g.e.*, s.237

³⁷ Şeybânî Hanlığı saray teşkilatında görülmektedir. Bu memur, Şeybânî Hanlığı teşkilatına Timurlular Devleti'nden geçmiştir. Görevleri sarayda toplantı ve özel meclislerde eğlenceleri düzenlemek ve eğlencenin düzeninden sorumlu olmaktadır. Çöhre ağaları, aynı zamanda saray kapucubaşısı olarak da görev yapmaktadırlar. Bu yönüyle hacib veya perdedar olarak da nitelenebilirler. Çöhre ağalığı, Buhara Hanlığı'nda da görülmektedir. Zamanla isim değişimi olarak Çurakası olarak kaynaklarda geçmiştir. Buhara Hanlığı'nda, resmî kabullerde Han'ın sağ tarafında ayakta durmaktadır. Saray protokolünden sorumludur.

³⁸ Eugene Schuyler, *Türkistan Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, 1. Baskı, İstanbul Çev: Firdevs Çetin- Halil Çetin, Paradigma Yayınları, 2007, s.341, Hanikov, *a.g.e.*, s.237. Şeybânî Hanlığı'nda ve Buhara Hanlığı'nda görev alan bu memur, devlet teşkilatında, başkâtip olarak görev yapar. Hükümdarın, mektup, berat, ferman ve diğer tüm evraklarının yazılarını yazmakla görevlidir..

³⁹ Buhara Hanlığı'nda, şehiriçi güvenlikten ve kervanlar ile münferit yolcular için yolların güvenliğinden, yolların kar yağışı gibi olaylarda açık tutulması, ordunun geçişi veya ticaret kervanlarının geçişi için yolları her daim temiz ve güvenli tutmaktan sorumlu kişidir.

rütbesi olarak Mirahur⁴⁰ gelmektedir. Hanikov bu unvanı “atların efendisi” olarak niteler. Mirahur, devletin başında bulunan Emir’in ahurlarının yöneticisidir. Mirahur’a ve ondan sonra gelmekte olan Eşik Ağası⁴¹ ve Çağatay Beyine sarayın avlusuna at üzerinde girme ayrıcalığı tanınmıştır. Bunların ardından gelen rütbe ve unvanlar üçüncü kısım yarlıklar üzerine verilmektedir. Hanikov diğer unvanları saymaya Datha⁴² ve ondan sonra gelen İnak ile devam etmiştir. Bu iki unvanla Buhara Hanlığı’nda Şakird Pişe sınıfına verilen unvanların son bulunduğunu belirtmektedir.

Buhara Emirliği Sarayında Görevli Memurlar

Hanikov, Buhara Hanlığı’nda ana unsuru oluşturan Özbeklerden müteşekkil Ruhdar sınıfına ait olan unvanları Atalık, Divan Beyi ve Pervaneci olarak belirtmektedir. Pervanecilerin görevi, devlet içinde rütbe ve makam alan kimselere bunu Emir’in verdiği yarlıkla bildirmek, ayrıca Emir’in hem oğulları, hem de valiler ile iletişimi sağlamaktır. Hanikov, Pervaneci’nin başında bir sarık bulundurduğunu ve yarlıkları bu sarık içinde taşıdığını belirtmektedir. Ruhdar sınıfının bir diğer makamı Divanbegi’dir.⁴³ Hanlık

⁴⁰ Türkçe’ye “Çoğmak” olarak da geçen Emir-i Ahurluk, Ahurbeg veya Ahurdârlık, özel olarak Han’ın atlarıyla, genel olarak ise sarayın ahırını ile ilgilenen kademli seyistir. Arapça emir ve Farsça ahur kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Osmanlıcada emir istilahının Farsçalaşmış şekli olan mir ile meydana getirilen mirahur ve imrahur imlası ile de kullanılmıştır.

⁴¹Hamid Ziyaev, *Türkistan da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, 1. Baskı, Ankara, Çev: Ayhan Çelikkbay, Türk Tarih Kurumu, 2007, s.12; Hanikov, *a.g.e.*, s.239 Timurular Devleti, Şeybani Hanlığı ve Buhara Hanlığı’nda, dergâhın yani sarayın baş kapıcısıdır. Dergâhın korunması, sefer esnasında hükümdar otağının kurulması ve toplanması, dergâha resmi ve özel kabullerde huzura çıkanların ve toplantı, ziyafet, şölen gibi durumlarda bu meclislere katılanların giriş çıkışlarını kontrol eden kişidir. Ortaçağ Türk İslam Devletleri’nde, haciplerin görevlerini yaptıkları görülmektedir. Sağ ve sol Eşikağasıbaşı şeklinde iki birim olarak örgütlenir. Sefer esnasında hükümdarın otağının içinde bulunurlar ve hükümdarın emirlerini gerekli kişilere ulaştırmak ile de sorumludurlar. Emir iletimi görevi ile serhenglerin görevlerini yaptıkları da anlaşılmaktadır.

⁴² Schuyler, *a.g.e.*, s.341; Koç, *a.g.e.*, s.42, Hanikov, *a.g.e.*, s.238. Komutan rütbesinde askeri; aynı zamanda saygıyı ifade eden bir unvandır.

⁴³ Divanbegi unvanına, Türkistan coğrafyasında mukim bulunan Türk Moğol devlet geleneğine sahip olan devletlerde görmekteyiz. Divanbegi, Timurular Devleti’nde, Şeybani Hanlığı’nda ve Şeybani Hanlığı’nın mirası üzerine inşa edilmiş olan Batı Türkistan hanlıkları olan Buhara Hanlığı, Hokand Hanlığı ve Hive Hanlığı’nda görmekteyiz. Divanbegi, bu devletlerin saray teşkilatlarında görev yapmaktadır. Divanbegi, devletin, hazinesi ve dolayısıyla maliyesi ile ilgilenmektedir. Bu sebeple ortaçağ Türk-İslam devletlerindeki vezir unvanının muadilidir.

içinde Emir'den sonra en yetkili kişi Atalık'dır.⁴⁴ Şehr-i Sebz hâkimi olan Atalık, Emir tarafından göreve başlatılmaktadır. Hanikov, Atalık'ın en büyük kızını Emir'le veya onun küçük oğluyla evlendirdiğini de eklemektedir. Saray içinde olan bu unvanlardan bağımsız olarak farklı unvanlar da bulunmaktadır. Bunların ilk olan Mehrenliği Hanikov sekiz bölüme ayırmıştır:⁴⁵

İlk olarak en düşük makama sahip olan kişi, görevi Emir'in namaz kılmak için abdest alacağı zaman ona ibrikle su vermek olan Aftabeci'dir.⁴⁶

-Bukceh-berdar: Orta çağ Türk İslam Devletleri'nde var olan Camedârın⁴⁷, Buhara Hanlığı'ndaki karşılığı olan bu memur, Emir'in kıyafet dolabındaki giysilerden sorumludur.⁴⁸

Şeybânî Hanlığı'nda, maliye işlerinin yanına idari ve askeri sorumlulukları da eklenmiştir. Hanlık içinde, şehzadelerin idare ettiği toprakların han adına mali denetimi Divanbegi'nin görevidir. Batı Türkistan hanlıklarında ise Divanbegi, devletin büyük veziri olan Kuşbegi'nden sonra protokolde üçüncü sırada bulunmaktadır. Batı Türkistan hanlıklarında, Şeybânî Hanlığı'nda olduğu gibi maliyenin başında bulunmaktadır.

⁴⁴ Atalık unvanı, Şeybânî Hanlığı'nda, Büyük Selçuklu Devleti'ndeki Atabeg, Osmanlılar ve Safeviler Devletleri'ndeki lala unvanına eşittir. Atalık, babalık anlamında, hükümdara bir baba gibi öğüt veren ona yardımcı olan, ona danışmanlık yapmakla görevli kimsedir. Ayrıca Atalık, devletin büyük emir ve beylerinin kendilerine ait bölgelerde sahip olduğu yetkileri yasa mucibince denetleme ve kontrol etme görevlerine sahiptir. Atalık, hükümdar adına devletin merkezi idaresinin, devletin diğer kurum ve kişilerine yansımadır. Atalıklar Batı Türkistan Hanlıkları'nda daha farklı bir hal almışlardır. Temel yapıları aynı kalmış olup şehzadelerin öğretmenleri ve danışmanlarıdır. Buhara Hanlığı'nda, Şeybânî soyunun ortadan kalkması sonrasında, tahta geçen Astrahani Hanedanı Hanedanı döneminde, Atalık makamı yönetimde etkili olmaya başlamıştır ve bu Atalıklardan Muhammed Rahim Biy Atalık, Ubeydullah'ın üzerinde kesin bir otorite kurarak Han'ı kukla pozisyonuna sokmuştur. Onun oğlu, Muhammed Danyal Biy Atalık ile birlikte Mangıt Hanedanlığı kurulmuş bulunmaktaydı. Şah Murad'a kadar tahtta bir Cengiz soyu olsa da asıl yetki ve tek güç Atalıkların ellerindeydi. Atalık, Hanlıklarda en yüksek memurdur.

⁴⁵ Hanikov, *a.g.e.* s.240

⁴⁶ Ortaçağ Türk-İslam Devletleri'nde, karşımıza Taştâr olarak çıkan bu görevli, sarayda hükümdara en yakın olan görevlilerden biridir. Taştâr, Timurular Devleti'nde ve Buhara Hanlığı'nda ve diğer Batı Türkistan Hanlıkları'nda, Doğu Türkçesi'nin ve dahi Moğolcanın etkisi ile karşımıza Aftabeci olarak çıkmaktadır. Hanikov, *a.g.e.*, s.240

⁴⁷ Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu, Kirman Selçuklu, Türkiye Selçuklu, Harizmşah, Delhi Türk Sultanlığı, Eyyubi ve Memluk Devletleri saray teşkilatlarında rastladığımız Camedârlık makamının başında Sahib-i Camedâr görev yapmaktadır. Camedâr kelimesi Farsça elbise anlamına gelen "Câme" ve tutmak, sahip olmak, malik olmak, koruyup kollamak gözetmek anlamına gelen "*dâşten fillinin geniş zamanda kökü olan "dâr"* kelimelerinden oluşmakta, elbise tutan, koruyan, kollayan anlamına gelmektedir. Harizmşahlı Devleti sarayında, hükümdarın günlük, özel tören, sefer kıyafetlerini ayarlayıp onları düzenleyen ve hükümdara bunları giymesinde yardım eden görevlidir. Ortaçağ Türk-İslam Devletleri'nde, hilat verme

-*Sahat-berdar*: Buhara Emiri'nin sarayında bulunan saatlerden sorumlu görevli memurdur.⁴⁹

-*Kitab-berdar*: Buhara Hanlığı sarayında Emir'in kütüphanesinden sorumlu memurdur.⁵⁰

-*Muzah-berdar*⁵¹: Buhara Emiri'nin giydiği çizme ve ayakkabıların bakımı ve korunmasından sorumlu memurdur.⁵²

-*Şerbet-berdar*⁵³: Buhara Emir'inin içeceklerinden sorumlu olan, Emir'in içtiği içeceklerin bardaklarını taşıyan ve Emir'in baş hizmetkârı olan memurdur.⁵⁴

---

geleneği çok yaygındır. Hilat, elçilere, devlet adamları gibi ileri gelen kişilere hükümdar tarafından verilen bir onur hediyesidir. Hilat verilen kişi, iki saray hacibi ile birlikte sarayda Câmehane denilen daireye götürülür ve Câmedâr nezaretinde ona uygun Hilat giydirilirdi. Câmedâr aynı zamanda sarayda Câmehanede görev yapan memurların başında bulunmaktadır. Câmedârlar, hükümdarın yakınlarında buldukları için önemli kişilerdir ve hükümdarın güven ve itimadını kazanmış kişiler arasından seçilirlerdi. Hükümdara çok yakın oldukları için kendilerini ve yeteneklerini gösterme imkânı bulan Câmedârlar, daha sonra ordu kumandanı, vali gibi görevlere de atanabilmektedirler. Aydın Taneri, "Camedar", DİA, Diyanet Vakfı Yayınları C.7, 1993, s.45

⁴⁸ Hanikov, *a.g.e.*, s.240

⁴⁹ Hanikov, *a.g.e.*, s.240

⁵⁰ Hanikov, *a.g.e.*, s.240

⁵¹ Buhara Hanlığı'nda, hükümdarın ayakkabı ve genel olarak çizmelerinden sorumlu olan memurdur. Çizmelerin temizlenmesi, korunması ve taşınması işlerinden sorumludur. Türkiye Selçuklu Devleti'nde ve İlhanlılar Devleti'nde bu görevi yapan Ser Müzedar unvanlı memurlar bulunmaktadır

⁵² Hanikov, *a.g.e.*, s.240

⁵³ Ortaçağ Türk-İslam Devletlerinin saraylarında, yemek kadar bir önemli unsur da içeceklerdir. İçeceklerle ilgilenen görevliler farklı isimlerle isimlendirilebilir. Ortaçağ Türk-İslam Devletleri, saray teşkilatında bu görevli karşımıza Şarabdâr olarak çıkmaktadır. Şarabdâr, Şarabhane olarak sarayın ve hükümdarın içeceklerinin depolandığı ve yapıldığı dairenin başındaki sorumlu memurdur. Saraydaki içeceklerin sorumluluğu Şarabdâr'a aittir görevleri, içeceklerin temin edilmesi, depo edilmesi ve ham madde olarak getirilen malzemelerin depolarda çalışan görevliler tarafından üretilmesinin denetlenmesi ve yönetilmesidir. Sarayda tükenen içeceklerin ülke içinden temini onun görev alanıdır. Altında çeşitli görevliler çalışmaktadır. Karahanlı Devleti'nde, Şarabdâr-ı Hass, hükümdarın sofrasına ya da sarayda düzenlenen, toplantı ve ziyafetlerin, her türlü içeceklerini hazırlayan, hammaddeleri temin ederek depolayan ve gerektiğinde yapmakla görevli olan memurdur. Emri altında birçok saki çalışmaktadır. Aynı zamanda, sarayda içeceklerin muhafaza edildiği mahzenlerden de sorumludur. Şarabdâr hükümdara sadık, güvenilir, itimat edilen kimseler arasından seçilmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri,

-*Mehrem Dehbaşı*: Buhara Hanlığı ordusunda on başı rütbesindedir.

-*Penj-sadbaşı*: Buhara Hanlığı ordusunda 500 başı rütbesindedir.⁵⁵

Yukarıdaki görevli memurların tamamı bu görevlere ve rütbelerine Emir'in bir yarlığı ile yükseltilmektedirler, sayıları Emir'in takdirine göre sınırsız olabilmektedir. Örneğin Emir, Mehrem Deh Başı rütbesini Karavul Beyi rütbesine çıkarabilmekte ve mehrem diye sayılan bu 8 görevlinin sıralarını kendi arzusuna göre düzenleyip değiştirebilmektedir. Hanikov bir başka görevli olarak Katauldan bahsetmektedir. Yazar, Kataul⁵⁶ unvanlı memurun Buhara Hanlığı şehirlerinde meydana gelen inşaatları ve yapıları Emir adına denetlemekten sorumlu olduğunu belirtmiş ve bu görevi hanlık dâhilinde tek bir memurun yaptığını aktarmıştır. Bunun ardından sıra Bakavul⁵⁷ unvanına gelmiştir. Bakavul, Moğol devlet sisteminden Buhara

---

Anadolu Beylikleri, İlhaniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlüklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4.Baskı Ankara 1988.

⁵⁴ Hanikov, *a.g.e.*, s.240

⁵⁵ Schuyler, *a.g.e.*, s.341; Meyendorf, *a.g.e.*, s.56; Hanikov, *a.g.e.*, s.237; Olufsen, *a.g.e.*, s.492

⁵⁶ Hanikov, *a.g.e.*, s.241

⁵⁷ Bakavul veya Bugavul olarak kaynaklarda geçen bu memurun görevi aslında ikiye ayrılabilir. Zamanla görevinde farklılaşma yaşamıştır. Bakavul, Türk Moğol Devleti'nde, Altınorda Hanlığı, Çağatay Hanlığı, İlhanlılar Devleti, Gazneliler Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Harizmşahlar Devleti Timurular Devleti'nde ve Şeybânî Hanlığı ile Buhara Hanlığı ve diğer Batı Türkistan Hanlıklarından, Emir-i Çeşnigir veya Çaşnigir isimli yemeklere nezaret edip zararlı şeylerin konmamasına bakan görevlinin, Moğol Devletleri'ndeki muadilidir. Çaşnigirler ve Bakavullar, aslında günümüzde devlet teşkilatlarına bakılırken ihmal edilerek küçük gibi görülen, ancak tam aksine çok önemli bir makamdır. Bakavullar, hükümdarın hayatından birinci derecede sorumludur diyebiliriz. Çünkü siyasi yaşamında iç ve dış birçok düşmanı bulunan hükümdarın ölümü en etkili yoldan zehir ile sağlanabilir, bu da yediği yemekten olabilirdi. Hükümdarın hayatının önemi dolayısı ile yemekleri önce tadan ve içinde zehir olup olmadığını neredeyse hükümdara kendini kurban olarak vererek kontrol eden, Bakavullardır. Bakavulluk, yine mutfakta aşçı olarak görev yapan Bavurçiden daha yüksek bir makamdır. İlhanlılar Devleti'nde daha sonra ki dönemde Bakavul, Çaşnigir vazifesinden farklı olarak askeri bir unvan ve görev haline almıştır. İlhanlılar Devleti ordusunun askeri işlerini düzenleme ve Orta çağ Türk İslam Devletleri'nde gördüğümüz Divan-ı Arz reisi, Emir-i Arız'ın görev ve sorumluluklarını üstlenmeye başlamıştır. Bakavul, ordunun her askerini teftiş etmeye başlamıştır. Emir-i Arız'ın yaptığı gibi orduyu tam teçhizatlı olarak önünden geçirir ve elinde bulunan kayıt defterlerinden askerin hayvanını, silahlarını ve diğer teçhizatı ile askerin kendisinin durumuna bakardı. Ayrıca Bakavul, orduya yeni asker bulunup yazılması, ordunun sayımı ile asker sayısının saptanması, ordu iktalarından gelen orduya ait olan gelirin kayıt, kontrol ve idaresi, ordu içinde ki her askerin ihtiyacı olan levazımın temin edilmesi ve askerlere dağıtılması gibi işleri görev edinmiştir. İlhanlılar Devleti ordusunu oluşturan bölük ve birliklerin yürüyüş ve hareket hatlarını tayin ve sevk ile ordu arkasından gelen, ordunun silah, erzak, yedek hayvan gibi tüm lojistik ihtiyacının yönetimi ve sevk, seferin hareket stratejisinin

sarayına geçmiş bir unvandır ve saray mutfağı aşçıların başıdır. Unvanları kısa kısa açıklamaya devam eden yazar sıradaki unvanda Selam Ağalarına yer vermektedir. Selam Ağası unvanına sahip olan memurların görevi, Emir saray dışına çıktığında onunla birlikte dışarı çıkmak ve halkın Emir'e verdiği selamları onun adına alarak Aleyküm Selam diye karşılık vermektedir.⁵⁸ Hanikov bu son üç unvanın makam ve derece olarak birbirleri ile eşit seviyede olduklarını belirtmektedir. Unvanlara devam eden yazar, Timurlu Devleti ve Şeybani Hanlığı teşkilatında da var olan Şigavul⁵⁹ memurunun Buhara Hanlığı'nda da bulunduğunu dile getirmektedir. Şigavulun görevi, ülkeye gelen elçileri karşılayıp sarayda kabul edip, huzura kabul sırasında duracakları yeri gösterip yönlendirip ardından görüşme bitiminde elçiyi huzurdan dışarı çıkarmaktır. Sıradaki diğer unvan ise Tun Katar'dır.⁶⁰ Emir'in geceleri uyuyup dinlendiği yatak odasının önünde dönüşümlü olarak bekleyen iki kişiden ibaret görevlilere ise Tun Katarlar denilmektedir. Tun Katarlar, Emir'le ordu seferdeyken Emir'in çadırının önünde -aynı sarayda olduğu gibidurmakta ve çadırın önünde nevbet denilen davulu çalmaktadırlar. Hanikov, Buhara Hanlığı'nda dilekçelerin alındığı Arizehane önünde bekleyen ve bu kapıyı korumakla görevli memurlara Derban⁶¹ unvanı verildiğini belirtmektedir. Ayrıca, Derbanların bir diğer görevi de Emir'i görmek için gelen kimseleri, dış saraydan alıp iç saraya Emir'in yanına çıkarmaktır. Bir diğer unvana sahip görevli de Emir saray dışına çıktığında kendisinin görevinin özel sembolü olarak elinde bulunan kırmızı renkli asalarla Emir

---

belirlenmesinde onun göreviydi. Eğer çıkılan sefer başarılı olmuş ve ordu savaştan zaferle ayrılmışsa, askerlerin, komutanların ve İlhan'ın yasal hakkı olan ganimetin dağıtım işlerinin yürütülmesini de Bakavul sağlamaktadır. Sefer esnasında veya barış halinde iken ordunun çıktığı bir nevi savaş tatbikatı olan geleneksel Moğol avlarında, avlanan hayvanların pay edilmesi işi de daima Bakavulların görevidir. Bakavullar Kurultay ve toylarda teşrifatçı olan Türk-İslam Devletleri'nde hacib memurunun muadili olan yasavul ile birlikte çalışır ona yardım ederdi. Kurultay ve diğer törenlerde eski Türk-Moğol geleneği olan, oruna göre kimin nerede oturacağı kimin hangi tarafa geçeceği gibi protokol işleri ile de ilgilenmektedir. Böylece, düzen bozulmaz devlet adamları hiyerarşik bir düzende törene katılmış olurlardı. Alpargu, a.g.m, s.265.

⁵⁸ Hanikov, *a.g.e.*, s.241

⁵⁹ Ziyaev, *a.g.e.*, s.12; Macit, *a.g.e.*, s.139; Hanikov, *a.g.e.*, s.241.

⁶⁰ Hanikov, *a.g.e.*, s.241

⁶¹ Buhara Hanlığı'nda, saray teşkilatında var olan bir memurluktur. Hanlık sarayındaki, halkın dilekçelerini ve resmi işlerini yazdıkları arizahane önünde beklerler. Dış sarayda, eğer saraya gelen yabancı misafirler varsa onları izni olması durumunda saraya alırlar ve misafirlere rehberlik görevinde bulunurlar. Sarayda elçilere de yol gösterir ve mihmandarlık yaparlar. Hanikov, *a.g.e.*, s.242.

hakkında dualarda bulunan Udaycı'dır.⁶² Bu dua; “*Allah yüce Emir’e yardımcı olsun ve adalet yolundan ayırmasın*” şeklindedir. Orada bulunan herkes “*Âmin, öyle olsun!*” diye cevap vermek zorundadır.⁶³

Buhara Hanlığı'nda hazineden sorumlu memura Mihter veya Mehter unvanı verilmektedir. Bu memur savaş ve barış zamanlarında devletin hazinedarı konumundadır.⁶⁴ Sarayın bir diğer önemli memuru ise Emir'in sofrasından ve onun düzeninden sorumlu olan Desturhancı'dır.⁶⁵ Bu memur saray mutfağı erzakının depolanmasından sorumludur. Emir'in yiyeceği yemekler bu erzak deposunda onun mühürü ile saklanmakta ve yine onun mühürü ile çıkarılıp Emir'e sunulmaktadır. Desturhancı görev sembolü olarak elinde küçük altın bir nacak taşımaktadır. Buhara sarayının son ve en yüksek makamı Kuşbegilik'tir.⁶⁶ Vezirlik olarak adlandırılan bu makam İnaklıktan bir kademe üstündür. Şakird Pişe sınıfına ait olan kimseler daha fazla yükselme imkânına sahip olmasa da bu makama çıkabilmektedirler. Hükümet işlerinde Emir'den sonra en yetkili kişi olan Kuşbegilik makamının birçok görev ve yükümlülüğü vardır. Emir'in devlet mühürünü taşıyan Kuşbegi, ithalat ve

---

⁶² Alpargu, a.g.m, s.266

⁶³ Hanikov, a.g.e., s.242

⁶⁴ Hanikov, a.g.e., s.242

⁶⁵ Buhara Hanlığı'nda hükümdarın tabaklarını sofrasına veren görevlidir. Köle kökenlidir, görevi Emir'in sofrasını kurmaktır. Desturhan sofrası örtüsü demektir bu sebeple bu makamda bulunan memura Desturhancı unvanı verilmiştir.

⁶⁶ Kuşbegi ya da koş beyi olarak adlandırılan çok önemli bir unvandır. Şeybânî Hanlığı sarayında, sarayın yöneticisi de olan Kuşbegi, Buhara Hanlığı'nda ve diğer Batı Türkistan Hanlıklarında ortak bir şekilde kullanılır. Handan sonra ülkedeki en yetkili kişidir. Devlet idaresi ile ilgili tüm görevlerden sorumludur. Hakkında çeşitli görüşler vardır. Bunlar arasında, kuş tabirinden yola çıkarak sarayın kuşçubaşısı iken hanların doğan gibi yurtdışı kuşlara meraklarından onların gözlerine girmiş kuş bakımı sırasında han ile yakında bulunduğu için onunla samimi olup vezirlik makamına ulaştığı söylenmiştir. Fakat aslında koş yani ordu kumandanı anlamına gelen askeri bir unvandır. Koşbeyi, hükümdar ile birlikte sefere çıkmaktadır ve ordunun düzeni, asayiş ve sisteminden sorumludur. Koşbeyi şehir ve kale kuşatmalarına katılmakta ve kuşatma komutanlığı yapmaktadır. Koşbeyi, zekât vergisi toplamakla da görevlidir ve aynı zamanda eman çıkarma yetkisi de vardır. Savaş sonrası eğer zorunlu göç gerekli ise bu görevi de koş beyleri yapmaktadır. Kuşbegi Buhara Hanlığı'ndaki unvanlardan biri olarak kaynaklarda geçmektedir. Şeybani Hanlığı'ndan itibaren ismi aynı kalan Kuşbegi, görevinin önemini artırarak sürdürmüştür. Buhara Hanlığı'nda hemen hemen tüm dönemlerde, hükümdardan sonra devletteki en önemli kişi olmuştur. İdari, mali ve askeri yetkileri çok geniş olan Kuşbegi, devleti hükümdar adına yönetmektedir. Osmanlı Devleti'nde, Vezir-i Azam olarak bildiğimiz unvanın Batı Türkistan hanlıklarının genelinde aldığı karakter Kuşbegiliktir. Kuşbeyleri, geçimlerini hükümdardan aldıkları iktalar ile sağlamaktadırlar. Schuyler,a.g.e, s.341 Hayit, a.g.e., s.126

ihracattan sağlanan verginin toplanmasından da sorumludur ve bu vergiyi toplayacak olan kendine bağlı memurları seçip göreve atmalarını yapmaktadır. Hanikov'a göre Buhara Hanlığı sınırlarında her kervansarayda iki tane daimi gümrük memuru bulunmaktadır. Merkeze uzak olan şehir ve kasabalardaki kervansaraylarda bu memurların görevi kervanların gelişi sonrası kervanların taşıdığı malların miktarını kayda geçirip bu malların kervansarayda depolandığını Kuşbegi'ne bildirmek ve bu malların gümrükten geçirilip belirlenen vergiyi ödemediği takdirde ülkenin iç pazarlarına sevk edilmesini engellemektir.⁶⁷

Bu kervansaraylar Kuşbegi ve onun bulunmadığı hallerde vergi memuru olarak görev yapan Zekatçılar⁶⁸ tarafından teftiş edilmektedir. Kervansaraya gelen kervanların malları buralarda gümrük vergisine tabi tutulur, malların cinsine göre vergileri hesaplanırdı. Fakat bu mallar Emir için de ayrılabilir ve vergi oranında tüccardan mal alınabilirdi. Bu durum tüccar için zarara sebep olduğundan onun adına olumsuz bir uygulamadır. Kervan, kervansaraya geldikten sonra birkaç gün içerisinde vergi memuru gelerek ilgili kervanın mallarından talep edilen vergi miktarını kervanbaşına bildirmektedir. Tüccardan bu talep edilen vergi tahsil edildiğinde verginin alındığını gösteren, Kuşbegi'nin mührü ile mühürlenmiş bir tahsilat makbuzu tüccara teslim edilmektedir. Eğer kervan Rusya'dan geliyorsa bu kervan Kattagan şehrine gitmektedir. Kuşbegi bu durumda yanına aldığı 40 veya 50 civarında memurla Kattagan şehrindeki gümrük bölgesine gider ve bu malların denetimini bizzat yapardı. Ayrıca ülke içindeki emlakın dağılımı ve bunlardan yıllık alınan vergilerin toplanması da Kuşbegi'nin görevidir.⁶⁹ Kuşbegi aynı zamanda ülkenin iç ticaretinden kaynaklanan vergileri toplamaktan sorumludur ve ülkenin dört bir yanında vergi memurları bulundurmaktadır. İç ticarete toplanan vergiler, vezirin hazinedarlarına teslim edilmektedir. Mali işlerden sorumlu olan Divanbegi, vergilerin toplanması için kesilen makbuzları her günün sonunda Kuşbegi'ne teslim etmektedir. Kuşbegi ülke içinde yaşayan herkes gibi Müslüman olmayan halkın da yöneticisidir. İslam hukukunda yer alan cizye vergisi Buhara Hanlığındaki Müslüman olmayan tebaa için de uygulanır ve cizye her erkek için bir ila dört tenge arasındadır. Bu vergiyi toplamak da Kuşbegi'nin görevidir. Kuşbegi, bu vergiyi toplamak için yılda iki

---

⁶⁷ Hanikov, *a.g.e.* s.243

⁶⁸ Buhara Hanlığı'nda, devletin gümrüklerinden sorumlu olan memurdur. Gümrükten alınacak olan vergilerin ve gümrüklerin güvenliğinden sorumludur

⁶⁹ Hanikov, *a.g.e.*, s.244

kez yanında büyük bir maiyet ile Yahudi mahallesine⁷⁰ gitmekte; ikinci kez Yahudi mahallesine⁷¹ girişinde vergi kayıtlarını gözden geçirmekteydi. Emir'den özel bir çağrı gelmediği takdirde, Kuşbegi topladığı vergilerin hesabını vermek zorunda da değildi.⁷²

Kuşbegi, sarayın güvenliğini sağlamaktan da sorumludur. Emir saraydan ayrıldığı zaman, Kuşbegi güvenliği sağlamak üzere sarayda bulunmaktadır ve Emir saraya dönene kadar burada oturmaktadır.⁷³ Görevini yapmaya engel bir durum olduğu zamanlarda ise yerine Topçubaşı⁷⁴ vekâlet etmektedir. Buhara şehrinin 11 adet kapısı bulunmaktadır; bu kapılar akşam olunca dışarıya kapatılarak kilitlenir ve şehre giriş çıkış yapılmaz. Bu kilitlenen kapıların anahtarları Kuşbegi'ne getirilerek teslim edilir ve sabah ondan alınarak kapılar açılır.

Buhara Emirliğindeki Din Görevlileri

Hanikov, Buhara Hanlığı'nda ulema sınıfını oluşturan hocalara verilen bir takım unvanlar bulunmakta olduğunu da belirtmektedir. Bunlardan biri Uraklardır ki adalet sistemi içerisinde kendilerine yer bulmaktadırlar. Uraklar, Emir bir davaya kendisi müdahil olarak bakması gerektiği zaman ona yardım etmektedirler. Ayrıca Emir'e görmesi için gönderilen davalarda onun bulunmaması halinde Emir'in vekilliği görevinde bulunmaktadırlar. Mahkemenin görüldüğü salonda kendilerine ayrılmış özel yerleri vardır ve bu yere bir başka kimse oturamamaktadır.⁷⁵ Ulema sınıfından hocalara verilen

---

⁷⁰ Burnes, *a.g.e.*, s.275; Hanikov, *a.g.e.*, s.244

⁷¹ Buharadaki Yahudi nüfus ve detaylı bilgi için bkz: Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, Aziz Andaç Yayınları, 2006.

⁷² Hanikov, *a.g.e.*, s.245

⁷³ Alexander Burnes, *Travels into Bokhara: Being The Account of A Journey From India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narrative of A Voyage on the Indus, From The Sea to Lahore, With Presents From The King Great Britain; Performed Under The Orders of The Supreme Government of India, in The Years 1831, 1832 and 1833*, Vol, I-II-III, London: John Murray-Albemarle Street, 1834, s.268

⁷⁴ Batı Türkistan Hanlıkları, Rus işgal süreci başlamadan önce Türk ordu sisteminin geleneksel silahları olan ok, yay, kılıç, kargı-mızrak ve az sayıda tüfek ile donatılmışlardı. Fakat modern Rus ordusu karşısında modernizasyonun şart olduğunu gören devlet yöneticileri top imalatına başlamışlardır ve topçu birliği kurmuşlardır. Bu topçuların başındaki komutanın ismi Topçu başıdır. Kaynaklarda ordu kumandanı olarak geçmektedir. Şeybânî Hanlığı'nda da bulunan bu rütbedeki komutan Han ve Kuş beyinden sonra üçüncü sırada gelmektedir. Ziyaev, *a.g.e.*, s.12; Hanikov, *a.g.e.*, s.245; Nurettin Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, 2 Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016, s.120

⁷⁵ Hanikov, *a.g.e.*, s.246

unvan ve görevlerden diğerleri ise Sadr,⁷⁶ Sudur, Uraki Kelan, Miraset, Feyzi⁷⁷ ve Nakip'tir⁷⁸ ancak Nakip⁷⁹ hariç diğerlerinin devlet içinde resmi bir görevi yani devlete bağlı kazandığı bir gelirleri yoktur. Ancak bu kişiler soyları sebebiyle ayrıcalıklıydılar ve sarayın avlusuna kadar at üzerinde gelebilme hakları vardır. Ayrıca Emir'in özel meclislerine veya divanlara fikirlerine başvurulmak üzere çağrılmaktadırlar.

Cubayrlı hocalar ise Şeyhülislam ve Kadı Kelan⁸⁰ olabilmekteydiler onlar da Emir tarafından meclise veya divana çağrılıp buralarda fikirlerini

⁷⁶ Türkistan'ın tüm tarihi boyunca din âlimi anlamına gelen Sadr, Buhara Hanlığı'nda da dini bir unvandır. Merkezde bulunan şeyhülislamın, taşradaki temsilcisi görevindedir. Vakıf mallarının hesap işleri ve bu vakıfların işleyişi ile de ilgilenmek görevleri arasındadır. Hatunoğlu, *a.g.e.*, s.520; Ziyaev, *a.g.e.*, s.11

⁷⁷ Buhara Hanlığı'nda manevi bir unvan ve makamdır. Feyzi, âlim, bilgin, ulema demektir. Çelik, *a.g.t.*, s.91; Hanikov, *a.g.e.*, s.246

⁷⁸ Hanikov, *a.g.e.*, s.246

⁷⁹ TDK güncel Türkçe sözlüğünde *bir kavmin, kabilenin başkanı veya onun vekili; bir tekke, en yaşlı derviş veya dede* gibi anlamlarda geçen Nakip unvanı, Türkistan coğrafyasında, Türk-İslam Devletleri'nde birçok farklı anlam ve görevde kullanılmıştır. Gazneliler Devleti ve Büyük Selçuklu Devleti'nde, nakipler, ordunun ve sarayın asker ihtiyacını karşılayan gulamlara eğitim verilen gulamhanelerde görev yapmaktadır. Gulamlar, esir edildikten veya genel olarak satın alındıktan sonra, onlara takribi yedi yıllık bir eğitim verilmektedir. Bu eğitimleri sonucunda iyice yetişen gulamlar ordu ve sarayda görev yapmaya başlamaktadır. Bu gulamların eğitim ve sonrası komuta işlerinden sorumlu kimseye ise nakip adı verilmektedir. Nakipler Gulaman-ı Dergâh adı verilen saray gulamlarının başında bulunurlardı. Nakip'in görev sorumluluğunda olan gulamlar elişer kişilik birimlere ayrılır ve her zaman silahlı olarak hükümdarın hizmetinde bulunurlardı.

Nakip unvanına 16.yy'da Şeybânî Hanlığı'nda da rastlamaktayız. Şeybânî Hanlığı'nda, Hz. Ali soyundan gelenlere verilen bu unvan, hanlık içinde, manevi itibarı dolayısıyla, tüm diğer görevlilerden üstün bir makamdır. Nakiplerin görevi, hanlığın askeri uygulamaları çerçevesinde sefer veya savaş esnasında ordunun tanzimi, teçhizi, her türlü savaş araç ve gereçlerinin kontrol ve denetimi, ayrıca askerlerin konumlanacağı mevkiilerin tespitini gerçekleştirmektedir. Nakip unvanı, aynı zamanda dini bir unvandır ve hanlık içinde tekke ve dergâhlarda Hz. Ali'nin soyundan olmalarının etkisi görülmektedir. Alparğu, *a.g.m.*, s.266

⁸⁰ Buhara Hanlığı devlet teşkilatında bulunan bir görevli de Kadı Kelan, yani büyük kadıdır. Orta çağ Türk İslam Devletleri'nde Kadı'ul Kudat olarak görülen Baş Kadı'nın karşılığı olarak Buhara Hanlığı adli teşkilatında görev yapmaktadır. Buhara Hanlığı'nda ordu kadısı olarak görev yapan Askerkazi veya Askerkadı ile ülkenin vilayet ve köylerinde görev yapan yerel kadılar da Kadı Kelan'a bağlı olarak görev yapmaktadırlar. Kadı Kelan, Osmanlı Devleti'ndeki Şeyhülislam'a benzemektedir. Türkistan coğrafyasında, Şeyhülislamlık makamı, manevi bir makamken, Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislam, ulemanın ve adliyenin başıdır ve ayrıca hükümdar karşısında son derece saygı ve itibar görmekte, kendisi görevini bırakmadığı takdirde görevinden alınmamaktadır. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'ndeki Şeyhülislam'a benzeyen Kadı Kelan, devlet içinde büyük bir güce ve saygınlığa sahiptir. Ulema sınıfının başında bulunan

belirtip tavsiyelerde bulunabilmektedirler. Meclise katılan ulema sınıfının başında Şeyhülislam⁸¹ bulunurdu ki aynı zamanda Emir'in dini danışmanı da kendisidir. Emir, dini konularda vereceği kararları veya soruları Şeyhülislam'a sormakta ve onun verdiği cevaplara ve fetvalara göre hareket etmektedir. Toplantılarda oturma düzenine göre Emir'in sol tarafında oturmaktadır. Şeyhülislam'dan sonra Nakip gelmektedir. Nakip; ordu kadısı olan Kadıaskerin (kazasker) gücünü ve yetkisini aşan Sipahiler arasındaki davalara Emir'in yokluğu halinde bakardı. Nakip'ten sonra ordu içindeki genel davalara bakan ordu kadısı gelmektedir. Ordu içindeki davalarda davaların büyüklüğüne göre yetkisini kullanmaktadır. Eğer bir davada hak kaybı ve tazminat 500 tillayı aşacak bir bedeldeyse o zaman ordu kadısı bu davaya bakamaz, bu konudaki tek yetkili kişi olan Emir'e havale eder; Emir de bu dava için Nakipleri görevlendirebilmektedir. Kadı gelen dilekçeleri de işleme almakta, gerektiğinde bunları Emir'e bildirmektedir.⁸²

Buhara Hanlığı'nda ulema sınıfının içinde bulunduğu görevlilerden bir diğeri büyük kadı manasına gelen Kadı Kelan'dır. Onun görevi halkı ilgilendiren davalara bakmaktır. Yaptığı soruşturma sonucunda vereceği karar önceden Emir de dâhil hiç kimseye bildirme zorunluluğu bulunmamaktadır; bu da yargının gücünü artırmaktadır. Ancak ordu kadısı gibi Kadı Kelan da davada hak kaybı ve tazminatın 500 tillayı geçtiği durumlarda yetki aşımına uğrar ve bu davayı Emir'e havale ederdi. Ordu kadısının Emirle birebir görüşme yapma ayrıcalığı olmasına rağmen Kadı Kelan, Emirle birebir sözlü görüşme yapamaz; bunun yerine yazılı hale getirdiği raporlarını Emir'e sunar. Bu durumu ordu kadısının daha üst bir mevkide olduğunu göstermektedir. Kadı Kelan bu işi tek başına değil yardımcı memurları ile beraber yürütmektedir. Onun Muharrir adındaki Kadı Kelana bağlı olan memurları bulunmaktadır.⁸³ Bu memurlar gelen davacıların dilekçelerini yazmakta, dilekçeleri işleme koymakta ve bu iş için de dilekçe başına yarım

---

Kadı Kelan, devletin en güçlü bürokrati olan Kuşbegi ile protokolde paralellik göstermektedir. Buhara Hanlığı içinde, çarşıların idaresi ve denetimi başta olmak üzere, sosyal hayatı düzenlemektedir. Medreselerdeki müderrislerin tayini, verilecek derslerin neler olduğu, medrese talebelerinin eğitim işleri, devletin ve özel vakıfların idaresi gibi konular Kadı Kelan'ın sorumluluğundadır. Ayrıca, ülke içinde görev yapan, kadı, imam ve hatiplerin tayin ve azilleri gibi işlerle ve doğal olarak yargı ve mahkeme işleri ile ilgilenmektedir. Kadı Kelan, Buhara Hanlığı'nda, düzenin ve şeriatın koruyucusu olarak bulunmaktadır. Koç, a.g.e, s.70

⁸¹ Hayit, a.g.e., s.126

⁸² Hanikov, a.g.e., s.247

⁸³ Hanikov, a.g.e., s.247

tenge⁸⁴ ücret talep etmekteydiler. Kadı Kelan bu dilekçeleri işleme koyar, gerektiğinde Emir'e yollardı. Emir'in de bu işlere bakan sayıları 10'u bulan kâtipleri bulunmaktadır. Kadı Kelan'a bağlı memurlardan bir diğeri de Buhara Hanlığı içinde çok önemli bir görevde ve bir tür kamu ahlakı uygulayıcısı ve denetçisi olan Reis'tir.⁸⁵ Aynı zamanda şehrin çarşı ve pazarlarının temizliği ve güvenliğinden sorumludur. Sabah ve akşam olmak üzere iki kez şehir turuna çıkmaktadır. Bu teftiş turlarında önüne gelen herhangi bir Müslümanı durdurarak ona dinin farzlarını sorabilir, dua okumaya ve ezberlemeye zorlayabilirdi. Karşısındaki adamın cahilliği ve bilgisizliği durumunda 39 sopayı geçmeyecek şekilde onu döverek cezalandırma gücüne sahiptir. Reis⁸⁶ bu görevini hasta olduğu ve teftişe çıkamayacağı durumlarda iki yardımcısına devretmektedir. Reis, saray avlusuna at üstüne girme hakkına sahip değildir. Ünlü bir reis olan Mahzun

⁸⁴ Şeybânî Hanlığı'nda ve Batı Türkistan'da para birimidir. Aynı Zamanda Buhara Hanlığı'nda da kullanılır. Sovyet işgali ile birlikte tenge yürürlükten kalkmıştır. 15 tenge 1 ruble değerindedir. Hatunoğlu, *a.g.e.*, s.125.

⁸⁵ Gazneliler, Büyük Selçuklular, Kirman Selçuklu, Harizmşahlar, Eyyubiler Devleti'nde ve Buhara Hanlığı'nda saray dışı görevlilerden biri de Reis unvanlı görevlidir. Bir şehirde, sanatkârlar, zanaatkârlar, lonca ve meslek örgütleri ile cemaatlerin liderleri reis olarak görev alabilen kimselerdir. Reislik, halk ve sivil toplum örgütleri ile devletin ilişkisini düzenleyen bir makamdır. Reisler karşımıza Batı Türkistan Hanlıklarında da çıkmaktadır. Reisler, merkezde ve merkezden uzak eyaletlerde görev yaparlar. Eyaletlerde, Vali'nin ve Müstevfi'nin emri altındadır ve onlara bağlı olarak görev yaparlar. Reis, merkezden uzak vilayetlerde görev yaparken, halkın içinde olduğu ve birebir halk ile temas kurduğundan dolayı, devletin görünen yüzüdür ve halk nezdinde devleti temsil eden yegâne kişidir. Reislerin görevi, halkın huzur ve refahı ile güvenini sağlamaktır. İslam tarihinde X- XII. yüzyıllar arasında, şehirlerin belediye başkanı gibi çalışmaktaydılar. Fakat daha sonra, Şahne unvanlı memurların görevlerinin artması ve işleri arasına belediye meselelerinin girmesi ile reislerin önemleri azalmıştır. Reis çalıştığı bölgede, adalet işlerinin yasalara uygun yürüyüp yürümediğini, çarşı ve pazarlarda devletin koyduğu kanunlar çerçevesinde ticaretin sürüp sürmediğini, ekonomik işlerin doğru ve hakkaniyetli şekilde işleyip işlemediğini kontrol etmektedir. Reislik makamı soy temellidir. Bir aile içinde babadan oğula veya kardeşler arasında geçebilmektedir. Reisler, işlerini doğru yapmaları koşulunda bu görev onlardan alınmaz ve bu görev süreklilik arz eder. Reisler şehir ve kasabalarda görev yaparken, daha uzak küçük köy ve beldelere, altında çalışan diğer görevlileri gönderebilmektedir. Reisleri köylerde naipleri temsil etmektedir. Reislerin, naipleri ile beraber güvenlik kuvveti görevi gören memurları ve çarşı, pazar ekonomik işler gibi işlerde raporları tutması için kâtipleri bulunmaktadır. Buhara Hanlığı'nda, reis çarşı ve pazarlarda ölçü işlerini ve kuralları denetlemektedir. Faruk Sümer, "Reis", *DİA, Diyanet Vakfı Yayınları, C.34, 2007, s.543-544*

⁸⁶ Arminius Vambery, *Sketches of Central Asia My Travels, Adventures And of The Ethnology of Central Asia*, London, 1868, s.107

Berdi bu haktan faydalanması için Emir tarafından Sudur makamına yükseltmiştir.⁸⁷

Buhara Hanlığı'nda ulema sınıfının bir diğer üyesi ise müftülerdir. En yüksek dereceli müftü Alem unvanına sahiptir. Alemlerin görevi davaların sonuçlarını incelemek ve kadıların adaletli, doğru bir karar verdiklerini tespit etmeleri halinde bu dava evraklarının mühürlerini kontrol etmektedir. Müftüasker ise Alem'den sonra gelen müftüler grubundaki bir diğer memurdur. Adından da anlaşılacağı üzere askeri işlerle ilgilenmektedir. Ordu içindeki askerlerin dava dilekçeleri yani ordu kadısına gidecek olan dilekçelerin yazılması ve toplanması ile ilgilenmektedir. Müftülerin sayısı birden fazladır. Hakları Emir tarafından garanti altına alınmıştır. Görevleri ise Emir tarafından çıkarılan kanunların doğruluğunu mühür ile onaylamaktır. Ayrıca bundan bağımsız olarak okullarda müderrislik yaparlar. Müderrisler belli bir eğitim alan ve bu bilgilerini sınavla kanıtlayan görevlilerdir ve bunlar aynı zamanda birer molladır. Medreselerde ders vermektedirler.⁸⁸

Ulema sınıfının bir diğer üyesi Cuma İmam'ıdır. Emir'in Cuma namazını kıldığı caminin imamı olarak görev yapmaktadır. Ataması Buhara Emir'inin doğrudan bir yarlığı ile sağlanır, bu da bu görevin önemini göstermektedir. Aynı şekilde ulema sınıfından olan bir diğer imam ise Beş Vakit İmamı denilen görevlidir. Buhara şehrinde Emir'in tayin ettiği bir camide cemaate beş vakit namaz kıldırmaktadır. Beş Vakit İmamı olarak adlandırılan imamın görevleri arasında halkın dini duygularını güçlendirmek ve ahlakını artırmak, doğru yoldan sapmalarını önlemek gibi manevi işler de vardır. Beş Vakit İmamı da tıpkı Cuma İmamı gibi doğrudan Emir tarafından tayin edilmekte ve onun tarafından görevden bir yarlıkla alınmaktadır. Buhara Hanlığı'nda ulema sınıfına giren din işleri ile görevli olanlardan bir diğeri ise Müezzîn ve Sufidir. Bu memurlar, Müslümanların camiye gelmeleri için ezan okuyarak namaza çağırırlardı. Ayrıca sosyal hayatı ilgilendiren başka görevleri de bulunmaktadır; bunlardan biri nikâh kıymaktır, diğeri de müezzînler tarafından baba evinden damat evine gidecek olan kızların çeyizlerini oraya nakletmektir. Bu geleneksel iş için bir ücret almaktadırlar.⁸⁹

SONUÇ

---

⁸⁷ Hanikov, *a.g.e.*, s.248

⁸⁸ Hanikov, *a.g.e.*, s.249

⁸⁹ Hanikov, *a.g.e.*, s.250

Cengizli devlet geleneğinin Batı Türkistan'daki temsilcisi olan Buhara Hanlığı, Mangıt boyunun iktidara gelişi sonrası Cengizli Yasa'dan ayrılarak yerini İslami kuralların egemen olduğu bir yönetim anlayışına bırakmıştır. Çalışmada Hanikov'un 1841 yılında Buhara Emirliğinde bulunduğu süre içinde verdiği bilgilerden yola çıkarak devlet içindeki memurların unvanlarını ve görevlerini açıklanmaya çalışılmıştır. Hanikov, devletin resmi törenlerine katılmış ve Buhara sarayında bizzat bulunmuştur. Onun aktarmış olduğu bilgiler Buhara yönetiminin kimlerden oluştuğu ve hangi yetkilere sahip olduğu konusunda açıklayıcıdır. Ayrıca yazar, din temelli bir yönetim ve anlayışa sahip olunan ülkede din adamlarını oluşturan sosyal grupları ve sınıfları da ayrıntılı olarak ele almıştır. Hanikov hâkimiyet alametleri diyebileceğimiz sembollerini de anlatırken devlet protokolünden örnekler sunmuştur. Buhara Emirliğinde devlet teşkilatında bulunan unvanların hemen hemen hepsi ortaçağ Türk-İslam devletlerinin teşkilatında bulunmaktadırlar. Büyük Selçuklu Devletinde kullanılmakta olan Taştdar unvanı ile Buhara sarayındaki Aftabeci arasında bir fark bulunmamaktadır. Yine Karahanlı sarayında hükümdarın yatak odasının kapısında nöbetçi olarak görev yapan Yataklar ile Buhara sarayında görev yapan Tun Katarlar aynı işi yapmaktadırlar. Bu unvanlara ve görevlere Reis ıstılahını da ekleyebiliriz, ortaçağ Türk-İslam devletleri ile aynı görevi Buhara Emirliğinde de sürdürmektedirler. Yaptıkları iş temelde aynı olmakla beraber daha önce unvan ve ıstılah olarak görülmemiş memuriyetler de bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak Kuşbeği başta olmak üzere, Udayçılar ve Desturhancı vb. unvanları verilebilmektedir. Böylece unvan temelinde Türkistan'ın merkez topraklarının Moğol istilası öncesi dönemle farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Eğer Moğol istilası ve ondan sonra kurulan Cengizli geleneğe sahip devletler olmasaydı Türkistan topraklarında kurulmuş olan Türk-İslam devletlerinde de Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Harizmşahlar devletlerinde olan teşkilat ve unvanları görülebilecektir. Fakat Moğol dönemi sonrası unvanların Moğol yapısına göre şekillenmesi bir Bozkır-İslam geleneği doğurmuştur. Bu da Buhara Emirliğinde net bir şekilde görülmektedir. Rusların ve İngilizlerin bölgeye olan yakın ilgisi bu iki devletin Buhara ve Batı Türkistan'ın diğer devletleri hakkında bilgiler toplaması ihtiyacına girmelerine sebep olmuştur. Bölgeye giden birçok seyyah ve eserleri bulunmaktadır. Ancak bunların arasında Hanikov ayrı bir yerdedir çünkü yazar eserinde Buhara teşkilat yapısını detaylı olarak açıklayan seyahatnameden ziyade

akademik üslup ve direkt bilgi vermeyi amaç edinmiştir. Bu yönüyle çağdaşı sayılabilecek diğer seyahatnamelerden oldukça detaylı ve özeldir.

KAYNAKÇA

- ALAN, Hayrunnisa, Mangıtlar, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, C.27, 2003.
- ALPARGU Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 2002.
- ARIK, Durmuş, *Buhara Yahudileri*, Aziz Andaç Yayınları, 2006.
- ASLAN, İhsan, *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*, Okur Akademi, İstanbul, 2018.
- BURNES, Alexander, *Travels into Bokhara: Being The Account of A Journey From India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narattive of A Voyage on the Indus, From The Sea to Lahore, With Presents From The King Great Britain; Performed Under The Orders of The Supreme Government of India, in The Years 1831, 1832 and 1833*, Vol, I-II-III, London: John Murray-Albemarle Street, 1834.
- Coşkun, Derya “Moğol ve İlhanlı Hâkimiyetleri sürecinde Erzincan”, *Erzincan Tarihi*, C. II, Erzincan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Erzincan 2020, s. 384.
- COŞKUN, Derya “*Taberistan ve Mâzenderân Adları Üzerine Bir Araştırma*”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 64, Haziran 2019, s. 197.
- COŞKUN, Derya, *Herât’tan Yükselen Işık Kert Hanedanlığı (643-791/1245-1389)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 204, 162.dn
- CÜVEYİNİ, Alaeddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev: Mürsel Öztürk, 1.Baskı, Ankara, 2014.
- ÇELİK, Muhammed Bilal, “1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği,” *Basılmamış Doktora Tezi*, Sakarya, 2009.
- DOĞAN, Orhan- ERDOĞAN Aysel, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, 1.Baskı, Ankara, Berikan Yayınevi, 2017.
- HATUNOĞLU Nurettin, *Türkistan’da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, 2 Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016.

- HAYİT, Baymirza, *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*, Otağ Yayınları, 1975.
- HİNZ Walther, “Orta çağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri”, Çev: Fikret Işıltan, *Belleten Dergisi*, C.XIII, s.52, Ekim 1949.
- KALLEK, Cengiz, Haraç, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, C.16, 1997.
- KESER, Emre, Buhara Hükümdarı Şah Murad’ın Yönetim Anlayışı, *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.2, June 2020.
- KHANİKOFF, Nikolai Vladimirovich, *Bokhara: Its Amir and Its People*, Translated From The Russian of Hanikov by Baron Clement A. de Bode, J. Madden, London.
- KOÇ, Dinçer, Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı XIX. Yüzyılın İlk Yarısı, 1.Baskı, İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2015
- MACİT, Abdülkadir, *Şeybânî Özbek Hanlığı Siyasî, İdarî, Askeri ve İktisadî Yapı*, İlem Kitaplığı, İstanbul, 2016.
- MEYENDORF, Count (1840). *Journey of The Russian Mission from Orenburg to Bokhara*, çev. Colonel Monteith and Madras Engineers, London: Spectator Press.
- OLUFSEN, Ole, *The Emir of Bokhara and His Country*, William Heinemann, London 1911.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Maverâünnehir”, *DİA*, C. 28, TDV Yayınları, İstanbul 2003, s. 177;
- SCHUYLER, Eugene, *Türkistan Batı Türkistan Hokand Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, 1.Baskı, İstanbul Çev: Firdevs Çetin- Halil Çetin, Paradigma Yayınları, 2007.
- ÜÇOK, Bahriye, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler*, Meb Yayınları, İstanbul 1979.
- VAMBERY, Arminius, *Sketches of Central Asia My Travels, Adventures And of The Ethnology of Central Asia*, London, 1868.
- VURGUN, Seda Yılmaz, XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı), *Basılmamış Doktora Tezi*, Sakarya, Haziran 2013.
- ZİYAEV Hamid, *Türkistan da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, 1. Baskı, Ankara, Çev: Ayhan Çelikkbay, Türk Tarih Kurumu, 2007.